כנסייה ושרידי יישוב מהתקופות הביזנטית והאומיית בפרדסיה שבשרון

איתן איילון

אתר פרדסיה (ח׳רבת אום אל־פילוס [חורבת אם המטבעות]; אל־דוסוקייה) נמצא על גבעת חמרה בצומת פרדסיה־גאולים במרכז השרון (נ״צ רי״ח 13—4/6407—2402; רי״י 13—4/1407—1902). שטח האתר כ־100 דונם, והוא משתרע ברובו ממזרח לכביש חיפה—רעננה ומצפון לכביש הכניסה לפרדסיה (איורים 1, 2); בשל הפגיעה באתר, קשה להעריך את צפיפות המבנים בו או לשחזר את מבנהו המקורי של השטח. האתר התגלה על ידי סוקרי הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל, שציינו במקום קיר ובורות מים (Conder and Kitchener 1882:140; Palmer 1881:174), ונבדק לראשונה בשנת 1922 במהלך סלילת הכביש לחיפה ובניית מחנה צבא בריטי במקום (ארכיון רשות העתיקות; *Geographical List* 1976:57 [Sh. X]). הבריטים הרסו חלקים גדולים מהאתר ושפכו עליו שכבה של אדמת נזאז שחורה, עד שנעלם מהעין. האתר התגלה מחדש בשנת 1989 במהלך ביצוע עבודות עפר לקראת בניית שכונה חדשה, ולאחר שנערכו בו סקר וחפירות (ינאי ואיילון תשנ״א; איילון תשנ״ד) שוחרר השטח לבנייה.[1]

החפירה

בחפירה הובחנו שני שלבי בנייה עיקריים. המבנה העיקרי שנחפר, שהשתמרותו טובה מהאחרים, הוא כנסייה, שנבנתה בחלק המזרחי (הגבוה?) של האתר, וזמנה התקופה הביזנטית (שכבה II). בשלב מאוחר, בתקופה האומיית (בשכבה I), הותקן בכנסייה בית בד. מאוחר יותר נבנו בה כבשנים.

שכבה II: הכנסייה

הכנסייה (תוכנית 1; איור 3) נבנתה בציר מערב—מזרח וממדיה 17.0 × 21.4 מ׳. קירותיה החיצוניים

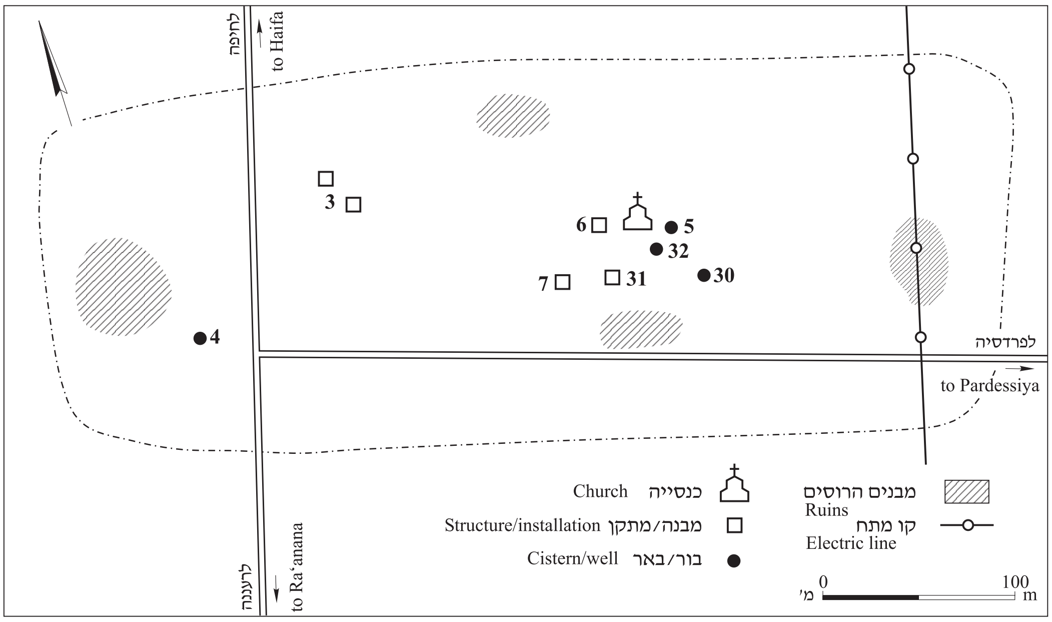

איור 1. מפת השרידים באתר.

איור 2. האתר והכנסייה: תצלום מן האוויר בזמן החפירה, מבט לצפון־מערב.

איור 3. הכנסייה: תצלום מן האוויר, מבט למערב;
הגת ומשקולת הבורג בחלק העליון.

(רוחב 1.15–1.30 מ׳) השתמרו לגובה מרבי של מטר אחד. הקירות נבנו אבני גזית מכורכר שלוכדו במלט קשה וצופו בשכבה עבה של טיח אפור. במזרח המבנה ובצפונו צופו הקירות מבחוץ בשכבת טיח נוספת, משופעת, שעוביה הממוצע 0.2 מ׳. קיר החזית המערבי (W1) כפול — קיר פנימי עבה וקיר חיצון דק שרוחבם יחד 1.5 מ׳. חלקו המרכזי של קיר 1 (מקום הפתח?) חסר, וחלק מהפן המערבי שלו נפגע כשהונח ריצוף הכורכר בלוקוס 24 (להלן). פינות הבניין עובו מבחוץ בבניית אבן, מלט וטיח. רוחב הקירות הפנימיים כ־0.6 מ׳. במבנה לא התגלו רעפים ואין לדעת כיצד היה מקורה. בלוקוס 13 (חדר 14, להלן) התגלו שברים של זכוכית שטוחה, כנראה של חלונות.

בחזית הכנסייה (L24) התגלה ריצוף שרק חלקו (2.5 × 3.0 מ׳) השתמר — כנראה של נרתקס או של חצר קדמית. חלקו המזרחי של הריצוף עשוי לוחות מאבן כורכר, וחלקו המערבי, שמפלסו נמוך מעט יותר, עשוי לוחות שטוחים מאבן גיר. בקצהו הדרומי מסתיים הריצוף בקו ישר צמוד לבריכה (L29) וביניהם יש מילוי אבנים. מצפון לריצוף, במקום שהמשכו נשדד, נותרה תשתית של כורכר כתוש ואבנים קטנות. ממערב לו נמשכת רצפה עשויה שתי שכבות של כורכר כתוש.

לכנסייה שלושה מרחבים: אולם תווך (L16, L20, L23; רוחב פנימי 7 מ׳) ושתי סיטרות (רוחב 3.1–3.3 מ׳). אף על פי שבחפירה התגלו בסיסי עמודים ושברי עמוד משיש, לא ברור אם זהו מבנה בסיליקה שמרחביו הופרדו באמצעות עמודים או

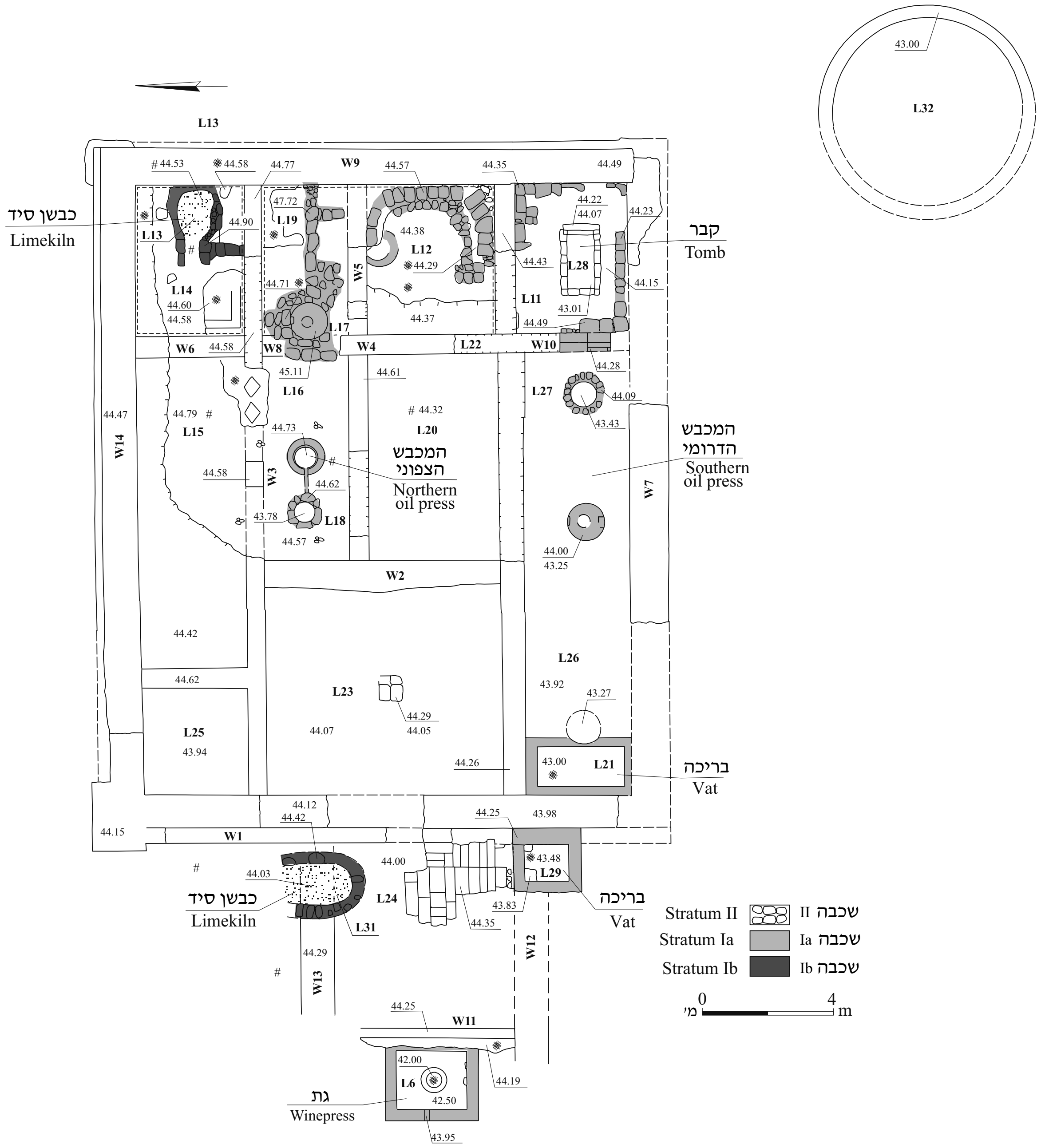

תוכנית 1. שכבות I–II.

בקירות. בחלקו המערבי של הבניין לא השתמרו רצפות או כניסות, ומהקירות שרדו רק היסודות.

אולם התווך כולל שלושה חדרים (ממערב למזרח):

חדר 23 (6 × 7 מ׳).— מקירותיו השתמר רק המסד. ייתכן שרצפתו היתה עשויה טיח, בדומה לחדר 20 (להלן). במרכז החדר התגלה בסיס עמוד בנוי אבנים (0.7 × 0.8 מ׳). חלק מהקיר המזרחי (W2) נהרס ונבנה מחדש בשכבה I.

חדר 16/20 (6.3 × 7.0 מ׳).— בחדר 20 השתמרה רצפה עשויה שתי שכבות של טיח קשה. בפינה הצפונית־מזרחית של חדר 16 השתמר קטע פסיפס צבעוני שאורכו 1.75 מ׳, שאפשר כי הוא מעיד על מקומו של פתח כניסה לחדר 15 שבסיטרה הצפונית (להלן). חלק מקיר 3, שבו היה אולי הפתח, נשדד ויסודותיו כוסו ברצפה משכבה I.

חדר 19/12 (4.6 × 7.0 מ׳).— זהו חדר תפילה, במקום אפסיס רגיל. מהקיר המערבי שלו (W4) השתמר רק יסוד הבנוי אבני גזית. קירות החדר טויחו בטיח לבן עדין ורצפתו היתה פסיפס צבעוני על מצע של טיט וחרסים. הרצפה נפגעה קשה עקב הקמת בית הבד בשכבה I ובניית קיר (W5) על גבי הפסיפס שהפריד בין לוקוסים 12 ו־19. בחזית החדר התגלו שני בסיסי עמודים משיש (להלן) שהיו קבורים מתחת למילוי של שכבה I.

הסיטרה הצפונית כללה את החדרים הבאים (ממערב למזרח):

חדר 25 (3.10 × 3.25 מ׳).— שרדו רק הקירות.

חדר 15 (3.15 × 9.40 מ׳).— בפינתו הדרומית־מזרחית השתמר קטע מרצפת הפסיפס הצבעונית שהמשכה בכניסה לחדר 16 (לעיל).

חדר 14 (3.2 × 4.6 מ׳).— קירותיו טויחו בטיח לבן עדין. בפינתו הדרומית־מערבית של החדר השתמר קטע קטן מרצפת פסיפס צבעונית (1.2 × 2.0 מ׳), ששרדה גם בשתי נקודות נוספות. הכניסה לחדר היתה כנראה בקיר המערבי (W6).

הסיטרה הדרומית נפגעה ורק חלקים מהקיר הדרומי (W7) שלה השתמרו. סביר להניח שהיא חולקה לשלושה חדרים (ממערב למזרח) בדומה לשתי הסיטרות האחרות.

חדר 26 (רוחב 3.2 מ׳).— בחלקו הצפוני השתמר קטע קטן של תשתית לרצפת טיח.

חדר 11 (3.3 × 4.6 מ׳).— קירותיו מטויחים ובתחתיתם התגלו באתרם כמה אריחי שיש אנכיים שייתכן שמקורם בשכבה זו. הרצפה והפתח, שהיה כנראה במערב, לא השתמרו. במרכז החדר נכרה קבר (L28) שכיוונו מזרח–מערב (0.80 × 1.78 מ׳, עומק 1.2 מ׳; איור 4). קירותיו נבנו אבני גזית מכורכר (עובי 0.15—0.20 מ׳); לא התגלתה רצפה. הקבר היה מכוסה בלוחות אבן, המזרחית (0.15 × 0.35 × 1.10 מ׳) השתמרה באתרה. הקבר נשדד בעבר לחלוטין ונמצאו בו רק שברי שיש וחרסים מעטים.

שחזור מבנה הכנסייה. קירות הכנסייה מוצקים ועבים, אולם אין עדות ברורה לקיומה של קומה שנייה. כמו כן, לא ידוע מה היתה צורת הגג. בכבשן 13 המאוחר (שכבה Ib, להלן) נמצאו שברי חלונות זכוכית, שחלקם מתחברים אולי לכדי צורה רבועה ונראה שמקורם בכנסייה (השווה: Bagatti 1971c: 230–231).

איור 4. הכנסייה, חדר 11, מבט לדרום; קבר 28 במרכז וסביבו לוחות שיש בשימוש משני.

בחזית המבנה היתה רחבה מרוצפת (L24), אך לא ברור אם היה זה נרתקס; מן האטריום לא נותר שריד. המבנה חולק לשלושה מרחבים שחלקם רוצף בפסיפס צבעוני (להלן). לא ברור אם הם נתחמו בעמודים (עמודי גיר התגלו בעבר באתר) או בקירות. לכנסייה חדר תפילה רבוע במקום אפסיס עגול — תופעה נדירה בארץ, אך נפוצה בסוריה (Ovadiah 1970:214; Ovadiah and de Silva 1984:151). מקבילות בארץ נמצאו בכנסייה הצפונית בהרודיון תחתית (Netzer, Birger-Calderon and Feller 1993:220–222) מסוף המאה הה׳–ראשית הו׳ לסה״נ (בפסיפס הסיטרה הדרומית יש פרחים עם דגם X כמו בפרדסיה [להלן]); בכנסייה מהמאה הה׳ או הו׳ לסה״נ בערואבה (צפיריס תשל״א:242); בכנסיית פטרוס הקדוש בהר ציון (Ovadiah and de Silva 1981:225–226); בקריפטה בעין כרם (Saller 1946:123–127, Pl 12:1) ובכנסייה בחורבת כרכור עלית, שגם בה יש קבר בחדרון הדרומי (פיגרס תשנ״ד:108).

ייתכן שבחדר התפילה היה מזבח או שולחן משיש. בחזית החדר הוצב סורג שיש מעוטר ואולי גם שני עמודי שיש שבסיסיהם השתמרו (להלן, והשווה לכנסייה בשקמונה: Peleg 1988: Fig. 1, Pl. 6C). לוחות שיש אחרים (להלן), חלקם מעוטרים, ציפו קירות, רצפות או חלקים מריהוט הכנסייה (פישר וגרוסמרק תשנ״ו:475; Ovadiah 1970:196–199). החדרים הקטנים משני צדי חדר התפילה היו אולי חדרי פסטופוריה (פרותזיס ודיאקוניקון; Ovadiah 1970:195–196). בחדר הדרומי היה קבר, כנראה של קדוש, תופעה מוכרת בכנסיות (צפריר תשמ״ה:249—251). הממצא בכנסייה ובסביבתה (להלן) מלמד שהיא הוארה בנרות זכוכית שנתלו בשרשרות ברונזה.

שכבה Ia: בית הבד

בשכבה זו (תוכנית 1) שונה ייעודה של הכנסייה עת הוקמו בה בית בד ומתקנים נלווים, שפגעו בקירות, בסורג (להלן) וברצפות הפסיפס. ריצוף L24 (הנרתקס?) תוקן באבני כורכר שהונחו על שולי הקיר המערבי של המבנה (W1) שהוצר עקב כך. ממערב לריצוף נבנתה גת (L6; להלן). בקיר 4 המפריד בין חדרים 11 ו־26 הובחנו שני שלבי משנה. בשלב הקדום היה בו פתח שספו נבנה משברי עמודון שיש של סורג הכנסייה. בשלב שני נבנה על הסף והקיר המקורי קיר חדש מאבני כורכר ובו גומחה לקיבוע קורת המכבש הדרומי של בית הבד (להלן). לא ברור אם בשלב הראשון כלל בית הבד רק מתקן כבישה אחד (הצפוני), או שכולו הוקם בשלב מאוחר של שכבה I.

נראה שבשלב הסופי כלל בית הבד מתקן ריסוק (מפרכה) אחד במרכז, שלצדיו שני מתקני כבישה מסוג קורה ובורג ומכלי אגירה לשמן. מתקן הריסוק הוצב כנראה בחדר 12 של שכבה II, והופרד ממתקן הכבישה בחדר 19 בקיר 5 שכיוונו מזרח–מערב. ממתקן הריסוק השתמר קיר מעוגל שהפן החיצון שלו, הצמוד לקירות החדר, נבנה באבני גזית, והפן הפנימי — באבני גוויל. תעלת היסוד שלו נכרתה לתוך רצפת הפסיפס של שכבה II ומולאה בטיט ובשברי חרסים. הקוטר הפנימי של המתקן היה כ־2.3 מ׳. נראה שהקיר המעוגל היה המסד שעליו או בתוכו הוצב אגן הריסוק שלא השתמר (אבני המפרכה בדרך כלל נשדדות ראשונות לשם הפקת סיד, או לשימוש משני). הקמת המפרכה בין שני המכבשים נועדה לייעל את העבודה (ר׳ למשל שנהב תש״ן: צילום עמ׳ 60; ישראל תשנ״ה: איורים 4, 5; Dray 1994:14–15).

מתקן הכבישה הצפוני (L17, L18) מוקם בחדרים 19 ו־16 של שכבה II והוא השתמר כמעט בשלמותו. בקצהו המערבי נהרס הקיר (W2) שהפריד בשכבה II בין חדרים 16 ו־23 ונבנה מחדש עבה ומוצק יותר. הדבר נעשה לצורך התקנת הגומחה שבה נקבעה קורת המכבש שהפעלתו גרמה ללחץ כבד על הקיר. בחדר 16 הונחה רצפה חדשה מאבנים קטנות וטיט שנמשכה גם לחדר 15 על גבי חלקים מיסוד הקיר (W3) שהפריד ביניהם בשכבה II. במרכז חדר 16 הוצב משטח כבישה עשוי אבן גיר (איור 5; 1.20 × 1.25 מ׳; עובי 0.3 מ׳); בשוליו היה חריץ להזרמת הנוזל הנסחט שהסתיים במרזב הפונה לצד מערב. במרחק 0.4 מ׳ ממערב למשטח

איור 5. בית הבד, משטח הכבישה ובור האיסוף של המכבש הצפוני, מבט לצפון.

נחשף בור איסוף בנוי (L18), אך התעלה שחיברה ביניהם לא השתמרה. לבור האיסוף חתך פעמוני (קוטר הפתח 0.55 מ׳, עומק 0.84 מ׳), דופנותיו מטויחות ורצפתו עשויה אבנים קטנות. בתוכו נמצאו פחמים מעץ ברוש מצוי.

בקצה המערבי של חדר 19 הוצבה משקולת הבורג של המכבש שהרסה חלק מהקיר המערבי שלו (W8). סביבה הונח על גבי הפסיפס משכבה II מילוי של אבני גוויל (L17) שנמשך מזרחה עד לקיר החיצון של המבנה (W9). ייתכן שהמילוי נועד לייצב את המשקולת שהיתה תלויה באוויר בזמן שהמכבש פעל. המשקולת עשויה אבן גיר; בצדיה שתי מגרעות קיבוע טרפזיות, ובראשה, שנשבר בעבר, גומה לבסיס הבורג (גובה 1.03 מ׳, קוטר 1.1 מ׳). אורכה של קורת המכבש מהקיר האחורי (W2) עד למשקולת כ־8.2 מ׳.

מתקן הכבישה הדרומי (L27) הוצב בחדר 26 של שכבה II; כיוונו מזרח–מערב, הפוך למתקן הצפוני. המתקן לא השתמר היטב ורצפתו נהרסה; קורת המכבש נקבעה בקיר 10 שנבנה לצורך זה על הסף שבין חדרים 11 ו־26. ממערב לקיר 10 נחשף בור איסוף פעמוני שדופן באבנים ובטיח (קוטר הפתח 0.75 מ׳, עומק 0.66 מ׳) ובתוכו נמצאו גלעיני זית מפוחמים. משטח הכבישה לא השתמר, אך נראה שהיה ממערב לבור. משקולת הבורג העשויה אבן גיר נמצאה באתרה, חלקה העליון שבור (גובהה היום 0.75 מ׳, קוטרה 1 מ׳). בצדה נותר חלק של מגרעת קיבוע טרפזית. אורך הקורה במכבש זה כ־6 מ׳. ממערב למשקולת נמצא ריכוז של שברי קנקנים מצולעים ואמפורות.

חדר 11.— לא ברור למה שימש חדר זה בשכבה I. קבר 28 נשדד, והחדר רוצף בשברי סורג ולוחות

איור 6. בריכות 29 (בחזית) ו־21 (מאחור), מבט למזרח; משמאל, ריצוף L24.

שיש מהכנסייה, שהונחו על תשתית של אבנים וטיט, צדם המעוטר כלפי מטה. הריצוף השתמר רק לאורך הקירות.

בפינה הדרומית־מערבית של המבנה נחשפו שלושה מתקני אחסון משכבה I:

בריכה 21.— הבריכה נבנתה בקצה המערבי של חדר 26 ובהתאמה לקירותיו (מידות פנימיות 1.2 × 2.6 מ׳; עובי הדפנות 0.40–0.25 מ׳; גובה השתמרות 1.2 מ׳; איור 6). דופנותיה בנויות טיט ומטויחות היטב ורצפתה עשויה פסיפס מאבנים לבנות (3–5 ס״מ). חלקם העליון של הקירות הארוכים של הבריכה נוטה פנימה כדי 0.1 מ׳ בכל צד, כנראה בשל לחצי הקרקע.

מחוץ לקיר המזרחי של בריכה 21, על תשתית חול בבור שנחפר בקרקע, הוצב פיטס (קוטר וגובה 1 מ׳). הכלי שולב בקיר הבריכה, בתוך שקע מיוחד שהושאר בו בזמן בנייתה. חלקי הפיטס (איור 17: 5) נמצאו בשקע שבו הוצב ובבריכה; שברי פיטסים נוספים מסוגו התגלו בכמה מקומות באתר.

בריכה 29.— הבריכה נבנתה מחוץ למבנה, צמוד לקיר המערבי שלו (W1), והרסה את החלק הדרומי של ריצוף 24 (איור 6). ממדיה הפנימיים 1.1 × 1.3 מ׳; קירותיה, שנבנו מאבנים קטנות וטיט וטויחו היטב, השתמרו לגובה מרבי של 0.77 מ׳. רצפת הבריכה עשויה פסיפס מאבנים לבנות (3.0–3.5 ס״מ). הפינות ותחתית הדפנות חוזקו בעיבוי משופע עשוי טיט. בפינה הצפונית־מערבית נבנתה מדרגה (גובה 0.35 מ׳), ששוליה חוזקו בעיבוי מטיט. בפינה הצפונית־מזרחית של הרצפה הותקנה גומת שיקוע (עומק 3 ס״מ).

גת (L6; איור 1: מס׳ 6; תוכנית 1).— שרידי הגת, שנבנתה בתוך רצפת כורכר כתוש, התגלו ממערב לריצוף L24 (איילון תשנ״ז:151–155). משטח הדריכה היה כנראה ממערב לבור האיסוף (בשטח שהוסר בעבודות הפיתוח), כפי שמעיד צינור החרס (אורך 0.22 מ׳, קוטר פנימי 8 ס״מ, עובי הדופן 1.5 ס״מ) שהתגלה בראש הקיר המערבי של הבור. סמוך לגת נמצא על פני השטח בסיס אבן לבורג סחיטה מעץ (קוטר 1.3 מ׳, גובה 0.96 מ׳) ובראשו גומת קיבוע רבועה (0.42 × 0.42 מ׳), המתרחבת בחלקן התחתון של שתיים מדופנותיה. במקור, לפני שנעקר בעבודות הפיתוח, היה הבסיס מקובע במרכז משטח הדריכה (פרנקל ואיילון תשמ״ט:46–53).

בור האיסוף השתמר בשלמותו[2] (L6; 1.85 × 2.10 מ׳; עומק 1.7 מ׳; נפח 6.5 מ״ק). דופנותיו (רוחב 0.3 מ׳) נבנו מאבנים קטנות ומטיט שבו שוקעו חרסים מצולעים רבים, וטויחו בשתי שכבות של טיח (5—6 ס״מ) מעורב בגריסי חרסים. שתי אבנים בולטות כדי 0.15 מ׳ מהדופן הדרומית, האחת 0.5 מ׳ מעל הרצפה והשנייה 0.5 מ׳ מעליה, שימשו מדרגות. הרצפה עשויה פסיפס לבן גס ומשופעת לכיוון בור השיקוע המרוצף פסיפס (קוטר 0.7 מ׳; עומק 0.5 מ׳). בור האיסוף תחום ממזרח ברצועת פסיפס לבן בגובה ראש הקיר, ומעבר לה — בקיר צר (W11; 0.3 מ׳) שכיוונו דרום–צפון. קיר זה ניגש בדרום וכנראה גם בצפון לקירות עבים (1 מ׳) מקבילים (W12, W13), הצפוני נבנה לתוך רצפת הכורכר הקדומה. במרחב שבין שני הקירות השתמרה תשתית עפר וחרסים מצולעים ונראה שהוא היה חלק מהגת.

כיוון שהגת מאוחרת לרצפת הכורכר הקשורה לכנסייה, וכיוון שהקיר הדרומי הצמוד אליה (W12) תואם לשוליה הצפוניים של בריכה 29 משכבה זו, ניתן להניח שהגת והקיר שממזרח לה נבנו בשכבה I. כך ניתן גם להסביר את קרבת הגת לכאורה לחזית הכנסייה שהפכה אז למבנה חולין. עם זאת ברור שהגת יצאה מכלל שימוש בעוד שבית הבד המשיך לפעול, שכן לבור האיסוף הושלכה פסולת של גפת וגלעיני זיתים רבים. שברי החרסים ומטבע אומיי (טבלה 1:14) שנמצאו בבור מתארכים את סוף השימוש בגת למאה הח׳ לסה״נ.

כחמישה מטרים מדרום־מערב לגת השתמרה תחתיתו של מתקן סגלגל הבנוי מאבני גוויל בינוניות (קוטר פנימי כ־0.6 מ׳, עומק כ־0.4 מ׳, עובי הדופן 0.1 מ׳). ייתכן שהוא נבנה בשולי משטח הדריכה ושימש לאחסון ענבים או חוואר ששימש להצללת התירוש (פרנקל ואיילון תשמ״ט:41).

שכבה Ib: כבשנים

לאחר שבית הבד פסק לשמש נשדדו חלק מקירות המבנה, ובמקום נבנו שני כבשנים קטנים שסמוך להם נמצאו שברי שיש שנועדו כנראה לשרפה לסיד. לשני הכבשנים צורת פרסה; הם נבנו מאבנים קטנות וחמרה ורצפתם עשויה טיט. הכבשן המזרחי (L13; מידות פנים 0.95 × 1.50 מ׳; גובה השתמרות 0.37 מ׳) הוקם בחדר 14 של שכבה II ופתחו במערב (איור 7). במקום נמצאו פחמים של עץ ברוש מצוי ומטבע מהמאה הה׳ לסה״נ (טבלה 1:21). הכבשן השני (L31; 1.2 × 2.0 מ׳) הוקם ממערב למבנה ומצפון לריצוף L24 של שכבה II והוא השתמר רק בחלקו. פתחו בצפון.

מבנים ומתקנים נוספים (איור 1)

בור מים (איור 1: מס׳ 32).— הבור שחלקו העליון נהרס, התגלה בפעולות הפיתוח 5 מ׳ מדרום לפינה הדרומית־מזרחית של הכנסייה. הוא נחשף מצדו החיצון, המזרחי, לעומק 3.5 מ׳ (קוטר חיצון 6.2 מ׳) ותחתיתו לא נחשפה (איור 8). הדופן (עובי 0.4 מ׳) בנויה אבנים וטיט ומטויחת בפנים בטיח אפור (עובי 2 ס״מ). בשל קרבת הבור לכנסייה נראה שנוקזו אליו מי הגשם מגגותיה.

באר (איור 1: מס׳ 5).— בעבודות הפיתוח שנעשו כ־10 מ׳ ממזרח לכנסייה התגלה פיר בנוי אבני גזית קשותות בפנים וציפוי של אבנים קטנות וטיט בחוץ (איור 8; קוטר פנימי 1.65 מ׳; עובי הדופן 0.6 מ׳). זיהוי הפיר כבאר מסתמך על צורתו (בנייה משובחת, אך ללא טיח פנימי ורצפה) ועל מציאת כדי אנטיליה (איור 6: 17) בקרבתו. הבאר השתמרה לעומק 3.1 מ׳ (15 נדבכים), ראשה נהרס ולא נמצאה בה רצפה. הממצא כלל שלושה מטבעות שרק אחד מהמאה הד׳ לסה״נ זוהה (טבלה 1:13), אמפורה, סירים ובסיסי נרות מזכוכית.

בור מים (איור 1: מס׳ 30).— הבור (קוטר פנימי 3.8 מ׳, עומק השתמרות 3 מ׳), שחלקו העליון הרוס, התגלה בפעולות הפיתוח כ־40 מ׳ דרומית־מזרחית לכנסייה. דופן הבור (עובי 0.65 מ׳) בנויה אבנים וטיט אפור עם גריסי פחמים ומטויחת בטיח ורוד עם רסק חרסים האופייני למתקני נוזלים בתקופה הביזנטית (פורת 1989: 75). הרצפה עשויה פסיפס לבן גס שתוקן בשכבת טיח, ובה בור שיקוע (קוטר 1.2 מ׳, עומק 0.5 מ׳) שגם בו רצפת פסיפס ותיקון בטיח. הבור היה מלא בשכבות של עפר שחור ואפור ובאפר.

איור 7. כבשן L13 ובחזיתו לוח שיש, מבט למזרח.

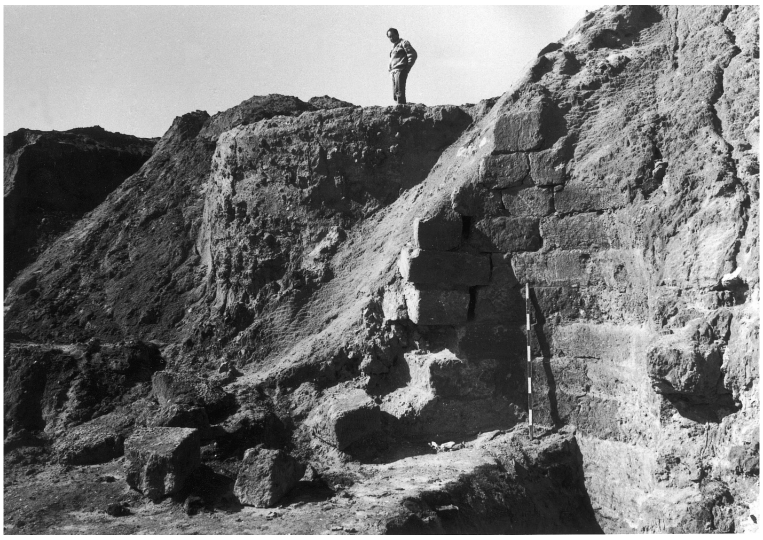

איור 8. באר 5 (בחזית) ובור מים 32 (מאחור), מבט לדרום־מערב.

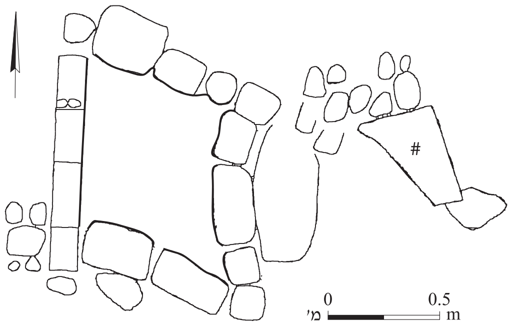

תוכנית 2. מתקן 31.

בשכבה התחתונה נמצאו חרסים אחדים, ובהם פך מטין בהיר מהתקופה האומיית, ובעליונה — ממצאים בני זמננו, כגון להב מחרשה מברזל.

מצפון לבור נראו שרידיו של בור מים נוסף שנפגע מאוד. ממזרח לבור, בשולי האתר, נמצאו אבני גזית רבות מפוזרות, חרסים ביזנטיים ושברי רחיים מבזלת.

מתקן (איור 1: מס׳ 7).— המתקן מצוי כ־40 מ׳ דרומית־מערבית לגת. נמצאה רצפה עשויה אבנים קטנות (אורך 3 מ׳) ועליה וסביבה אבנים, לבנים שרופות, אפר ופחמים.

מבנה (איור 1: מס׳ 31).— כ־40 מ׳ מדרום לגת נחשפו קטעי קירות ובהם חלק של מבנה (3 × 3 מ׳) שקירותיו (רוחב 0.4 מ׳) בנויים אבנים וטיט. סמוך לו נחשף מתקן (תוכנית 2), שממנו השתמר קטע של רצפת טיח עם תשתית עשויה אבנים, מלט וחרסים, הנטויה בשיפוע לכיוון מערב, לעבר תא המצוי במפלס נמוך יותר (1.2 × 1.5 מ׳; עומק לפחות 0.7 מ׳). הקיר המערבי בנוי אבני גזית מכורכר שהשתמרו היטב; שלושת הקירות האחרים, הבנויים אבני גוויל, נטויים פנימה, כנראה עקב לחצי קרקע. התא היה מלא עפר שחור שמקורו כנראה בחומר אורגני ובו חרסים ביזנטיים.

סמוך לכביש הכניסה לפרדסיה התגלו בעבר (לפי עדות בעלי השטח) קירות מוצקים של מבנה גדול.

שרידי מבנים (איור 1: מס׳ 3).— כ־140 מ׳ ממערב לכנסייה נחשפו יסודות של שני מבנים. לאחד מהם צורת פרסה (קוטר כ־4.5 מ׳), שפתחה במערב ומקצותיה נמשכים קירות לצפון ולדרום. היסודות (רוחב 0.5 מ׳) בנויים אבנים מסותתות מכורכר ומסלע חוף. ממזרח וממערב להם נראו קירות נוספים. במבנה השני (5 × 9 מ׳), שבנייתו דומה, שלושה חדרים סדורים ממזרח למערב. סביב המבנים נמצאו חרסים מצולעים ואבני פסיפס לבנות.

בור מים (איור 1: מס׳ 4).— ממערב לכביש חיפה–רעננה נמצא בור מים עגול (קוטר כ־3 מ׳) שכיפתו הבנויה אבנים ומלט השתמרה כמעט בשלמותה. מצפון־מערב לו נסקרו ארבעה ריכוזים של אבני בנייה ואבני פסיפס לבנות ואפורות, בשטח כולל

של 50 × 50 מ׳ לערך. כן נמצא שם מצבור גדול של חרסים מהתקופה הביזנטית, לרבות קערות מחופות אדום, שברי כלי זכוכית ואבני רחיים מבזלת.

הממצאים

שכבה II

פריטים אדריכליים

פריטים אדריכליים מהכנסייה לא השתמרו באתרם עקב השינויים שחלו בה בשכבה I. בחזית חדר התפילה (19/12) נמצאו שני בסיסי עמודים משיש (איור 9: 1, 2). עוד נמצאו בסיס עמוד בבריכה 21, שבר עמוד בחצר 24 ושברי אריחים בחדרים 14 ו־20.

בחדר 11 נמצאו בשימוש משני שברים של פריטים עשויים שיש:

1) פינה שמאלית תחתונה של לוח עבה (עובי 6.5 ס״מ) משיש משובח (איור 9: 3). השתמרו בה המסגרת החיצונית, חלק של עיגול (כנראה זר) וסרט, ובקצהו, בפינה — עלה מחודד. גב הלוח מוחלק בגסות ושוליו מחודדים ומסותתים בהתזות גסות. לפי המקבילות נראה שבמרכז הזר היה צלב (Fitzgerald 1931: Pl. III, Fig. 5; השווה Colt 1962: Pl. XIX:5; Bagatti 1971c: Fig. 114; Tsafrir, Rosenthal-Heginbottom and Patrich 1988: Pl. X:46).

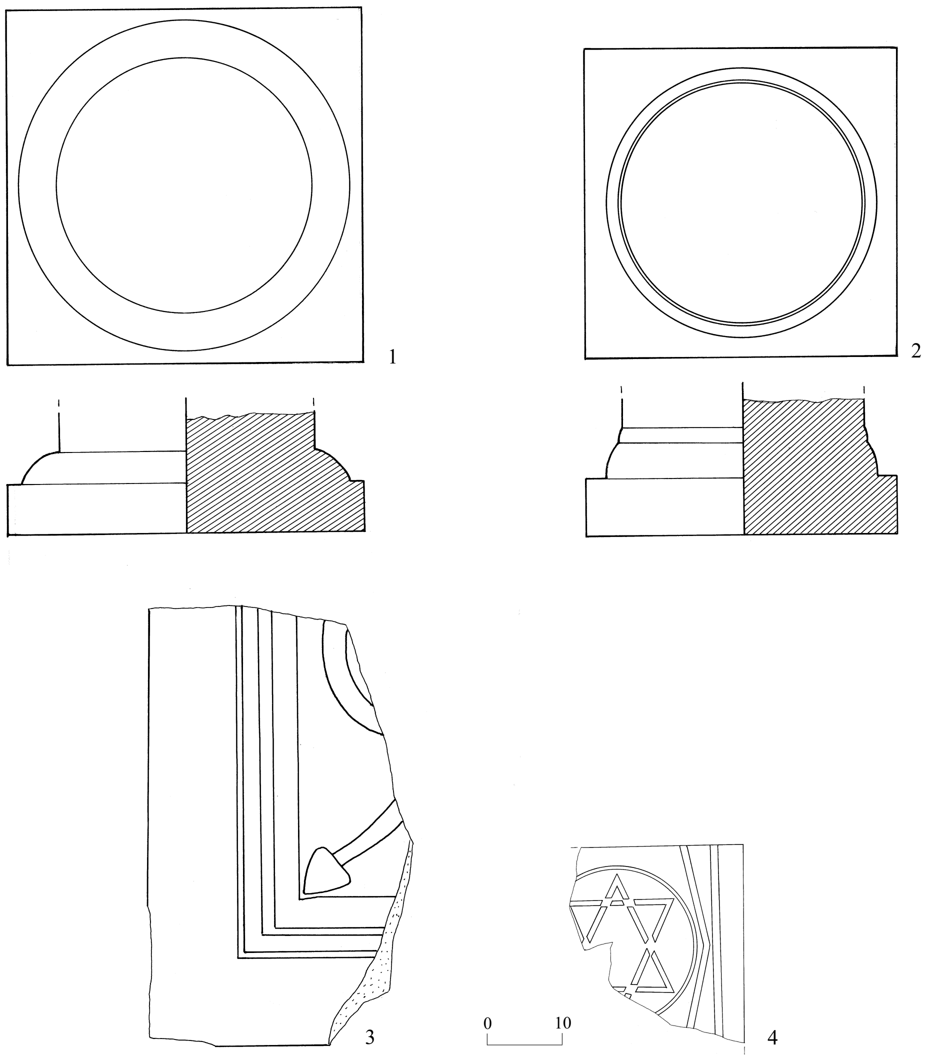

איור 9. הכנסייה: פריטי שיש.

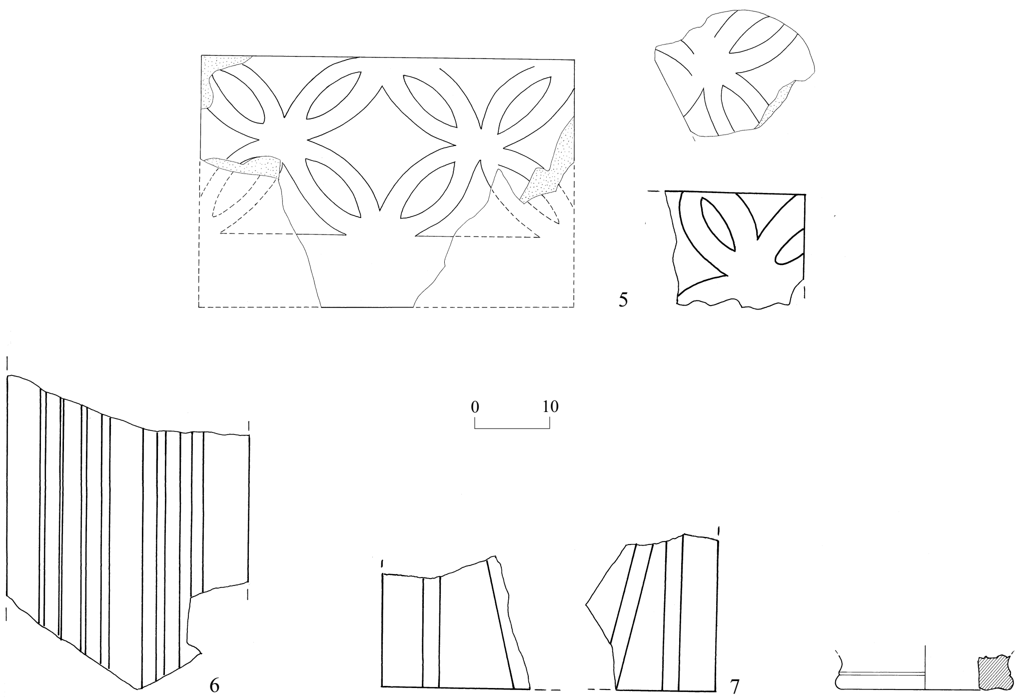

איור 9 (המשך). הכנסייה: פריטי שיש.

מס׳	סל	לוקוס	הפריט
1	152/1	12	בסיס עמוד
2	152/2	12	בסיס עמוד
3	153/1	11	לוח
4	156	11	לוח
5	153/3,4,5	11	לוחות
6	153/2	11	לוח
7	153/6,7	11	לוחות
8	135/5	11	בסיס עמודון

2) פינה של לוח דק (עובי 2 ס״מ) משיש משובח שבה מתואר כוכב משושה ('מגן דוד') נתון בתוך מעגל (איור 9:4). בצד יש חריצי מסגרת, החיצון ישר והפנימי מזווה. בנקודות המפגש של צלעות הכוכב לא סותתו החריצים ונוצרו מעוינים בגובה פני הלוח. השבר התגלה בתוך הקבר השדוד (L28). מגן דוד נמצא יחד עם צלב, בין היתר, בתבליט על משקוף אבן מעכו (Bagatti 1971a: Fig. 126), ברצפת פסיפס בכנסיית אל־מכר מהמאה הה׳ או הו׳ לסה״נ (Ovadiah and Ovadiah 1987: 57–58, Pl. XLVI) ועל לוח סורג מכנסייה בחורבת סופה שבנגב הצפוני (Reich 1985:205–206, Pl. XLIX:1).[3] לדעת רייך, בתקופה זו עדיין לא נודעה לכוכב המשושה משמעות סמלית כלשהי. לעומת זאת, לדעת בגטי, הכוכב או צלב זוהר סימלו בנצרות את המשיח הנוצרי (Bagatti 1971b: 161–162, Fig. 50:4).

3) שברים של שניים או שלושה לוחות (עובי 2.5 ס״מ) משיש ירוד שגבם מוחלק היטב ושוליהם קצוצים בהתזות גסות. בחזיתם עיטור של ורדות בולטות (איור 9:5). לכל ורדה ארבעה עלים שקצותיהם משולבים ויוצרים דגם של מעגלים. דגם כזה, עם צלבים בין הוורדות, מצוי על לוח מאבן שחורה שהתגלה בכנסיית סיאע׳ה בהר נבו מהמאה הו׳ לסה״נ (Saller 1941: Pl. 61:21), והוא נפוץ גם בפסיפסים (למשל Ovadiah and Ovadiah 1987: Pls. XX:2; XL). לוח אחד השתמר כמעט בשלמותו (0.23 × 0.47 מ׳) ובחלקו התחתון רצועה חסרת עיטור. נראה כי עלי הוורדות הותוו במחוגה — עיגול מלא במרכז וחצאי עיגולים בשוליים.

4) חלק של לוח עבה משיש משובח שגבו מוחלק היטב (עובי 3.8 ס״מ; רוחב 0.32 מ׳; איור 6:9). בחזיתו חריצים מקבילים ברוחב משתנה, לחלקם חתך מעוגל ולחלקם — רבוע.

5) שני שברים של לוחות שיש דקים (1.3 ו־1.5 ס״מ), שלאורכם חריצים אנכיים ואלכסוניים (איור 7:9). החריצים דומים לאלה שבלוח המעוטר בכוכב משושה (ר׳ איור 4:9).

6) בסיס עמודון (קוטר 9.7 ס״מ; איור 8:9) ושבר של עמודון נוסף (אורך 0.3 מ׳; קוטר 0.1 מ׳), אולי רגל של שולחן (השווה Hirschfeld 1993:252).

הפסיפסים

קטעים קטנים של פסיפס צבעוני השתמרו באגף המזרחי.[4] בחדר התפילה (19/12) נעשה הפסיפס מאבנים קטנות בגוונים אדום, שחור, כחול ולבן שהונחו על תשתית של טיט וחרסים. מעט מזרחה ממרכז החדר נותר חלקו התחתון של מדליון העשוי שלושה מעגלים חד־מרכזיים (קוטר חיצוני 1.15 מ׳; איור 10) ובו שרידים של כתובת ביוונית בשתי שורות: בשורה הראשונה שרדו האותיות IKI, ובשנייה (התחתונה?) — COMETA. בתחתית המדליון מצויים שני צמחים: לשמאלי ארבעה או חמישה עלים ועלעלים קטנים, ולימני (אולי דמוי צלב סכמתי) — שלושה עלים. אבני הכתובת, הצמחים וקווי המתאר של המדליון נעקרו בעבר בקפדנות ובשיטתיות, בלי לפגוע בפסיפס הלבן המכסה את שאר השטח. רק במקומות אחדים (כגון בצמחים) נותרו אבנים כחולות. נראה שהאבנים הצבעוניות נלקחו למטרה אחרת, בלי לפגוע בשלמות הפסיפס בחדר. המדליון מוקף בדגם של גל רץ וסביבו טבעות בפסיפס לבן. בין שתי הטבעות החיצוניות הונחו הקוביות בדגם של מעוינים.

שטיח הפסיפס המשתרע מדרום למדליון עוטר לסירוגין בשורות של פרחים משני סוגים (איור 11): פרח ציפורן(?) דמוי צלב בעל ארבעה עלים משוננים בקצה — כל אחד חציו אדום וחציו כחול — ופרח עגול המחולק בקווים מצטלבים אלכסוניים, כל קו מתפצל בקצה. רוב האבנים של הקווים האלה נשדדו בעבר. בחלק מהפרחים עורבבו אבנים בצבעים אדום וכחול. השטח שבין הפרחים עשוי אבנים לבנות שבהן עורבבו אבנים כחולות מעטות. הפרחים בשולי המדליון קטועים במסגרת שלו. קטע פסיפס שבו פרחים בתוך מדליון השתמר גם בפינה הצפונית־מזרחית של חדר 19.

פרחים דומים נמצאו בפסיפס של קפלת המרטירים בכנסיית סט ג׳והן בעין כרם, מהמאה הה׳ או ראשית המאה הו׳ לסה״נ (Saller 1946:123–127, Pl. 12:1). גם שם נמצא חדר תפילה מרובע במקום האפסיס הרגיל. דגם זהה כמעט נמצא בקריפטה של הכנסייה בחורבת ברכות, מאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Tsafrir and Hirschfeld 1993:214–218), שם ציינו החופרים את נדירותו.

בפינה הדרומית־מערבית של חדר 14 השתמר קטע של פסיפס (איור 12) ובו מסגרת של רצועות המתוארות מהחוץ פנימה: פסיפס לבן; שיניות שחורות (פונות פנימה) ולבנות; פרחי לוטוס בכיוונים מתחלפים (אחד מהם תוקן בקוביות לבנות בגוונים מספר); שיניות שחורות (פונות חוצה) ולבנות; פסיפס לבן; פס שחור דק. בשטיח עצמו יש עיטור לא ברור, אולי של ניצנים או של פרחים הסדורים בשורות ממזרח למערב. דגם של ניצנים תחומים בשיניות נמצא בכנסייה בשקמונה (Ovadiah and Ovadiah 1987: Pl. CLVII:1). דגם פרחי הלוטוס נפוץ בכמה מקומות (למשל, Bagatti 1971b: Fig. 95; Hirschfeld 1993: Pl. XVII: C). בפינה הדרומית־מזרחית של חדר 15, בפתח

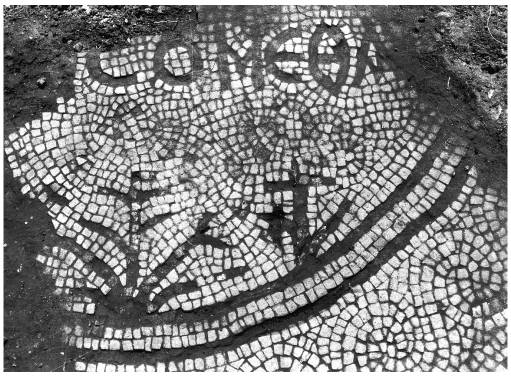

איור 10. פסיפס עם מדליון וכתובת, מבט למזרח.

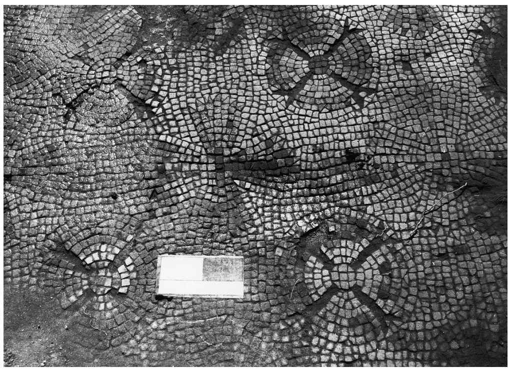

איור 11. פסיפס בדגם פרחים בחדר 12, מבט לדרום.

איור 12. הפסיפס בפינת חדר 14, מבט לדרום.

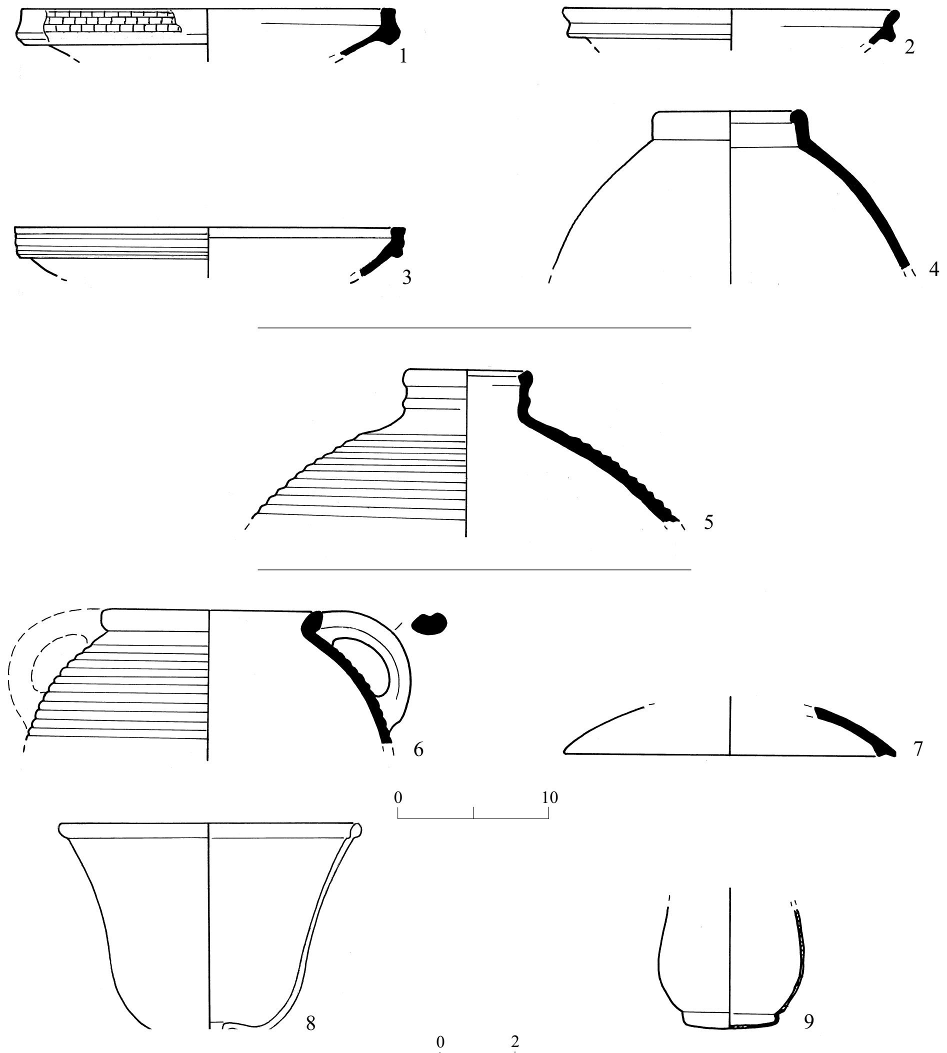

איור 13. ממצאים משכבה II.

איור 13

מס׳	סל	לוקוס	החפץ	חומר
1	139/1	23	קערה	חרס
2	134/2	23	קערה	חרס
3	134/3	23	קערה	חרס
4	134/1	23	קנקן	חרס
5	140	25	קנקן	חרס
6	121/1	14	סיר	חרס
7	121/2	14	מכסה	חרס
8	118	14	כוס	זכוכית
9	112	14	כוס?	ברונזה

הכניסה לחדר 16 (רוחב 1.75 מ׳), השתמר קטע פסיפס ובו, זה לצד זה, שני מעוינים גדולים.

כלי החרס

בחדר 23 התגלו קערות מטיפוס LRC 3D (איור 13: 1) מסוף המאה הה׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 68:13), מטיפוס LRC 3H (איור 13: 2) מסוף המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 69:31) ומטיפוס LRC 3F (איור 13: 3) מסוף המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 69:17), וכן קנקן (איור 13: 4) מסוף המאה הו׳–המאה הז׳ לסה״נ (ר׳ Magness 1993: SJ Form 4C:2). בחדר 25 נמצא קנקן (איור 13: 5) המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית (Magness 1993: Fig. 58:21). כיוון שממצאים אלה התגלו תחת למפלס הרצפות שלא השתמרו בחדרים אלה, ייתכן שיש לשייכם לשכבה II.

על רצפת הפסיפס בחדר 14 התגלו ממצאים אחדים, כנראה מהשלב האחרון של השימוש במבנה, בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית. התגלו סיר (איור 13: 6; Magness 1993: CP Form 4A:2) ומכסה (איור 13: 7); כוס זכוכית שרגלה חסרה (איור 13: 8; Meyer 1988: Fig. 10: x-z) וכלי ברונזה ששפתו חסרה (איור 13: 9).

המטבעות

מהממצאים הקדומים לבניית הכנסייה ראוי להזכיר מטבע ברונזה מהמאה הא׳ לסה״נ (טבלה 1: 24), שעליו שלוש טביעות רכב של הלגיון העשירי בצורת אניית משוטים, אשר נמצא בבריכה 21 (איור 14). במקומות אחדים נמצאו לצד יסודות המבנה מטבעות וחרסים מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ

איור 14. מטבע מהמאה הא׳ לסה״נ עם טביעות רכב של הלגיון העשירי.

(טבלה 1: 16, 17), ובהם מטבע של ארקדיוס (395–408 לסה״נ) שנמצא סמוך לפן החיצון של הקיר הצפוני (טבלה 1: 27). מעבר לקצהו הצפוני של ריצוף החזית (L24), במקום שבו נשדדו אבניו, נמצא תחת למפלסו ריכוז של שמונה מטבעות מהמאה הה׳ לסה״נ שרק שניים מהם זוהו (טבלה 1: 25, 26); אחד מהם מימיו של תיאודוסיוס הב׳ (טבלה 1: 26). בסיטרה הדרומית (L26) נמצא מטבע מהמאה הד׳ לסה״נ. במילוי העפר בחדר 12, ליד המפרכה, נמצא מטבע חתוך של קונסטנטיוס הב׳ (641–668 לסה״נ; טבלה 1: 18) שהיה כנראה בשימוש משני בתקופה האסלאמית הקדומה. מטבע חתוך של שליט זה התגלה בצד החיצון של הקיר הצפוני (W14) של הכנסייה (טבלה 1: 20).

כל הנתונים האלה, והמקבילות למבנה הכנסייה ולמרכיביה, מאפשרים לתארך את הקמת הכנסייה למחצית השנייה של המאה הה׳ לסה״נ או למחצית הראשונה של המאה הו׳ לסה״נ. המעבר משכבה II לשכבה I (להלן) חל בשלהי התקופה הביזנטית (הכיבוש הפרסי?) או בראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

טבלה 1. המטבעות

מס׳	סל	לוקוס	התקופה	השליט	תאריך (לסה״נ)	הערות
1	100/22	1, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הה׳	מינימה ונדאלי
2	100/23	1, פ״ש	אומיית		המאה הז׳	טבריה ?
3	101/1	2, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הד׳ (מחצית שנייה)	
4	101/2	2, פ״ש	רומית מאוחרת	אנסטסיוס הא׳	518—491	
5	102/1	3, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הד׳ (מחצית שנייה)	
6	102/2	3, פ״ש	רומית מאוחרת	אנסטסיוס הא׳	518—491	K
7	102/3	3, פ״ש	ביזנטית	יוסטינוס הא׳	527—518	קונסט׳ M
8	102/4	3, פ״ש	ביזנטית	יוסטינוס הב׳	578—565	I ?
9	102/5	3, פ״ש	ביזנטית	מאוריקיוס טיבריוס	602—582	K
10	103/1-4	4, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הד׳ (מחצית שנייה)	
11	103/5-6	4, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הה׳	
12	103/7	4, פ״ש	ביזנטית		המאה הו׳	IB
13	104/1-3	5, פ״ש	רומית מאוחרת		המאה הד׳	
14	105א	6, פ״ש	אומיית		המאה הח׳	
15	107	11	ביזנטית	יוסטינוס הב׳	569/570	אנטיוכיה
16	109/1	12	רומית מאוחרת		סוף המאה הד׳	
17	109/2	12	רומית מאוחרת		המאה הד׳	
18	109/3	12	ביזנטית	קונסטנטיוס הב׳	668—641	M (חתוך)
19	110/1	10	רומית מאוחרת	ארקדיוס	408—395	
20	110/2	10	ביזנטית	קונסטנטיוס הב׳	668—641	M (חתוך)
21	111	13	ביזנטית	יוסטינוס הב׳ ?	578-565	K
22	132	22	אומיית		738/9	פלס, רמלה
23	137	26	רומית מאוחרת		המאה הד׳	
24	138	21	רומית		המאה הא׳	טביעות רכב של הלגיון ה־X
25	146/1-6	24	ביזנטית		המאה הה׳	
26	146/7	24	ביזנטית	תיאודוסיוס הב׳	435—425	
27	154/1	1, פ״ש	רומית מאוחרת	ארקדיוס	408—395	
28	154/2	1, פ״ש	אומיית		המאה הח׳	טבריה

שכבה I

כלי החרס

בחדר 16 נמצאה קערה מטיפוס LRC 3H (איור 15 :1) מסוף המאה הה׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 69:31). בבריכה 21 נמצאו קערה מטיפוס ARS 99C (איור 15 :2) מסוף המאה הו׳–ראשית המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 28:22) וכן קערה, קדרה (איור 15 :3) ופך (איור 15 :4) מאותה תקופה. הפיטס ששולב בקיר בריכה 21 (איור 15 :5) מתוארך למאות הו׳–הח׳ לסה״נ (איילון 1991 ; לגבי הידית ר׳ Adan-Bayewitz 1986: Fig. 4:24). בחדר 26 נמצא מצבור חרסים ובו סיר פתוח, פך ופקק חרס (איור 15 :7—9), שברי קנקני עזה גליליים ומקל איפור שבור מברונזה (לא צוירו). בלוקוס 17 נמצאה טבעת ברונזה (איור 15 :10).

על ריצוף 24 נמצאו שתי קערות מטיפוס LRC 3 (איור 16 :1, 2) מאמצע המאה הה׳ עד אמצע המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:336–338), קנקן ובסיס

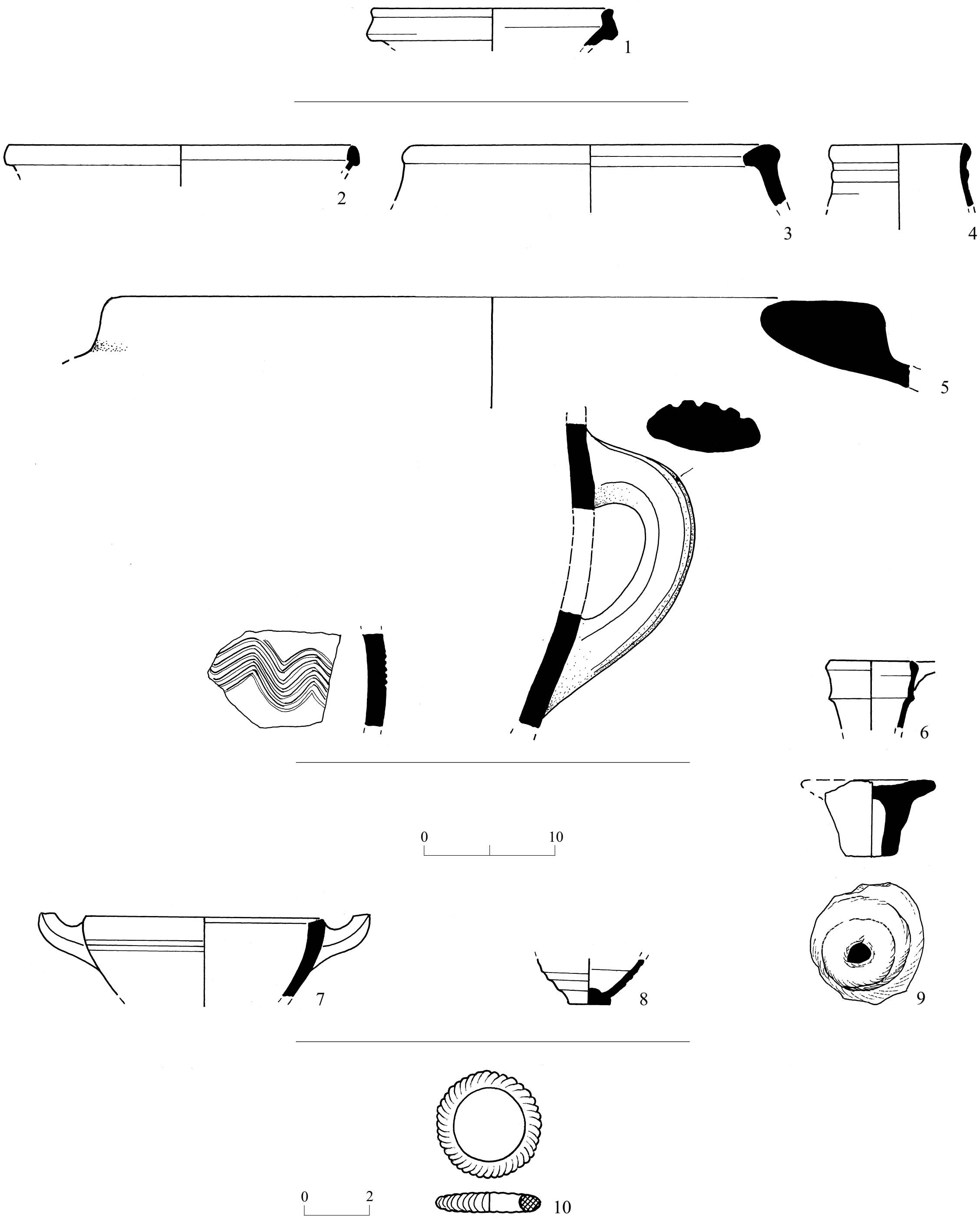

איור 15. ממצאים משכבה I.

מס׳	סל	לוקוס	החפץ
1	119	16	קערה
2	135/4	21	קערה
3	135/3	21	קדרה
4	135/1	21	פך
5	129/1	21	שברי פיטס

מס׳	סל	לוקוס	החפץ
6	135/2	21	פך
7	142/2	26	סיר
8	142/1	26	פך
9	145	26	פקק
10	136	17	טבעת ברונזה

אמפורה (איור 16: 3, 4) מהמאה הז׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1986: Fig. 3:8).

כמו כן ראויים לציון ממצאים שלא צוירו, ובהם שברי קנקן מצולע המעוטר בדגם לבן — טיפוס הנפוץ בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית אשר נמצא בחדר 15; שבר של כלי עשוי מחומר גירי מזוגג בצבעים כחול וטורקיז, כנראה ייבוא ממסופוטמיה, מסוף התקופה הביזנטית או מראשית התקופה האסלאמית הקדומה שהתגלה בחדר 20, וריכוז של שברי קנקני עזה גליליים שהתגלה בפינת חדר 11.

הממצא בגת כלל קערות מטיפוס LRC 3F (איור 16: 5) מהמאה הו׳ לסה״נ ו־LRC 10A (איור 16: 6) מהמאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972: Figs. 69:23; 71:6); קעריות מטיפוס FBW (איור 16: 7–9), אחת מהן מעוטרת בחריתה (Magness 1993: 1A; 1E); קערות וקדרות (איור 16: 10, 11) מעובות שפה ומעוטרות בסרוק (Magness 1993: Form 3); סיר (איור 16: 12) וקנקן עזה (איור 16: 13); אמפורה (איור 16: 14); שני פכים (איור 16: 15, 16); אגן חרס עבה עשוי ביד (איור 16: 17) ושבר רעף (איור 16: 18). ממצאים נוספים שלא צוירו כללו אבן שחיקה (קוטר 5.5 ס״מ, גובה 4.5 ס״מ), מסמרים, כפתור ברונזה, משקלות עופרת לרשת דייגים (אחת מהן 4 × 10 × 33 מ״מ) ועצמות צאן (לרבות קרני עז) ובקר.

שונות

בכמה מקומות התגלו ממצאים מובהקים מהתקופה האומיית שלא צוירו: בלוקוסים 16 ו־21 נמצאו קנקנים מטין אפור כהה מעוטרים בצבע לבן הנפוצים במאה הח׳ לסה״נ. כן נמצאו חרסים מטיפוס ח׳ אל־מפג׳ר ושבר כלי זכוכית מעוטר בעיטור פלסטי גלי. בחדר 11 נמצא מתחת לשבר של סורג שיש שהונח כריצוף מטבע של יוסטינוס הב׳ משנת 569/70 לסה״נ (טבלה 1: 15). בתעלת השוד של הקיר המערבי של חדר התפילה (W4) נמצא מטבע אומיי, שנטבע ברמלה (טבלה 1: 22). ממצאים אלה מאפשרים לתארך את נטישתו של המבנה, וכנראה של האתר כולו, למאה הח׳ לסה״נ. תאריך זה נראה מתאים לאור העדרם המוחלט כמעט של כלי חרס מזוגגים.

ממצאים מפני השטח

כלי החרס

נמצאו קערות ייבוא רבות מחופות אדום ובהן קערות מעוטרות במקדה ובטביעות (איור 17: 1, 2) מטיפוס LRD 7 מהמחצית השנייה של המאה הו׳ וראשית המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972: Fig. 81; Johnson 1988: Fig. 7-14:257–258); קערה (איור 17: 3) מטיפוס LRC 10A מפרק זמן זה (Hayes 1972: Fig. 71:2). על בסיס הקערה שבאיור 17: 4, אולי מטיפוס ARSW מהמאות הה׳–הו׳ לסה״נ (ר׳ Hayes 1972:261–267), היו חרותות שלוש דמויות, כנראה של קדושים. הדמות המרכזית גדולה ושתי הצדדיות, המחזיקות ביד שמאל פרח(?), קטנות. הן לבושות בכותנות ארוכות, ששוליהן מעוטרים (בדמויות הצדדיות) במסגרת, ובכיסויי ראש עגולים. קערות דומות (שבהן הדמויות הצדדיות אינן שלמות) התגלו במנזר מרטיריוס (מגן תשנ״ג[ב]: 64) ובכנסייה בשבי ציון (Prausnitz, Avi-Yonah and Barag 1967: Fig. 12). קערה עם דמות צדדית זהה התגלתה בניצנה (Colt 1962: Pl. LIX:2). בקערה אחרת מפרדסיה טבועה דמות ציפור (לא צוירה).

איור 16

מס׳	סל	לוקוס	החפץ	חומר
1	141/2	24	קערה	חרס
2	141/4	24	קערה	חרס
3	141/3	24	קנקן	חרס
4	141/1	24	אמפורה	חרס
5	105/1	6	קערה	חרס
6	105/2	6	קערה	חרס
7	105/3	6	קערית	חרס
8	105/4	6	קערית	חרס
9	105/5	6	קערית	חרס
10	105/6	6	קערה	חרס
11	105/7	6	קדרה	חרס
12	105/8	6	סיר	חרס
13	105/9	6	קנקן	חרס
14	105/10	6	אמפורה	חרס
15	105/11	6	פך	חרס
16	105/12	6	פך	חרס
17	105/13	6	אגן	חרס
18	105/14	6	רעף	חרס

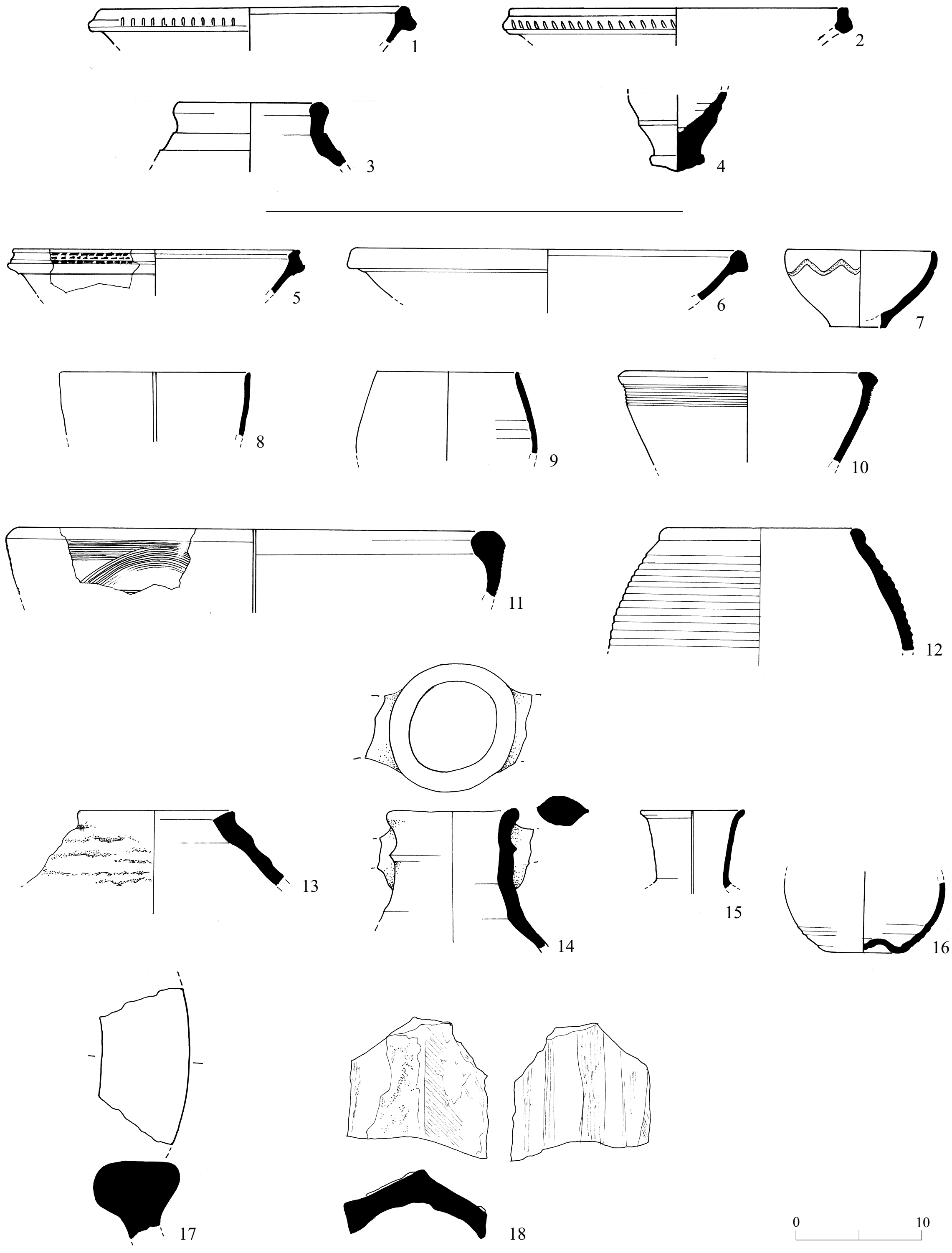

איור 16. ממצאים משכבה I: מעל ריצוף L24 ומבור הגת (L6).

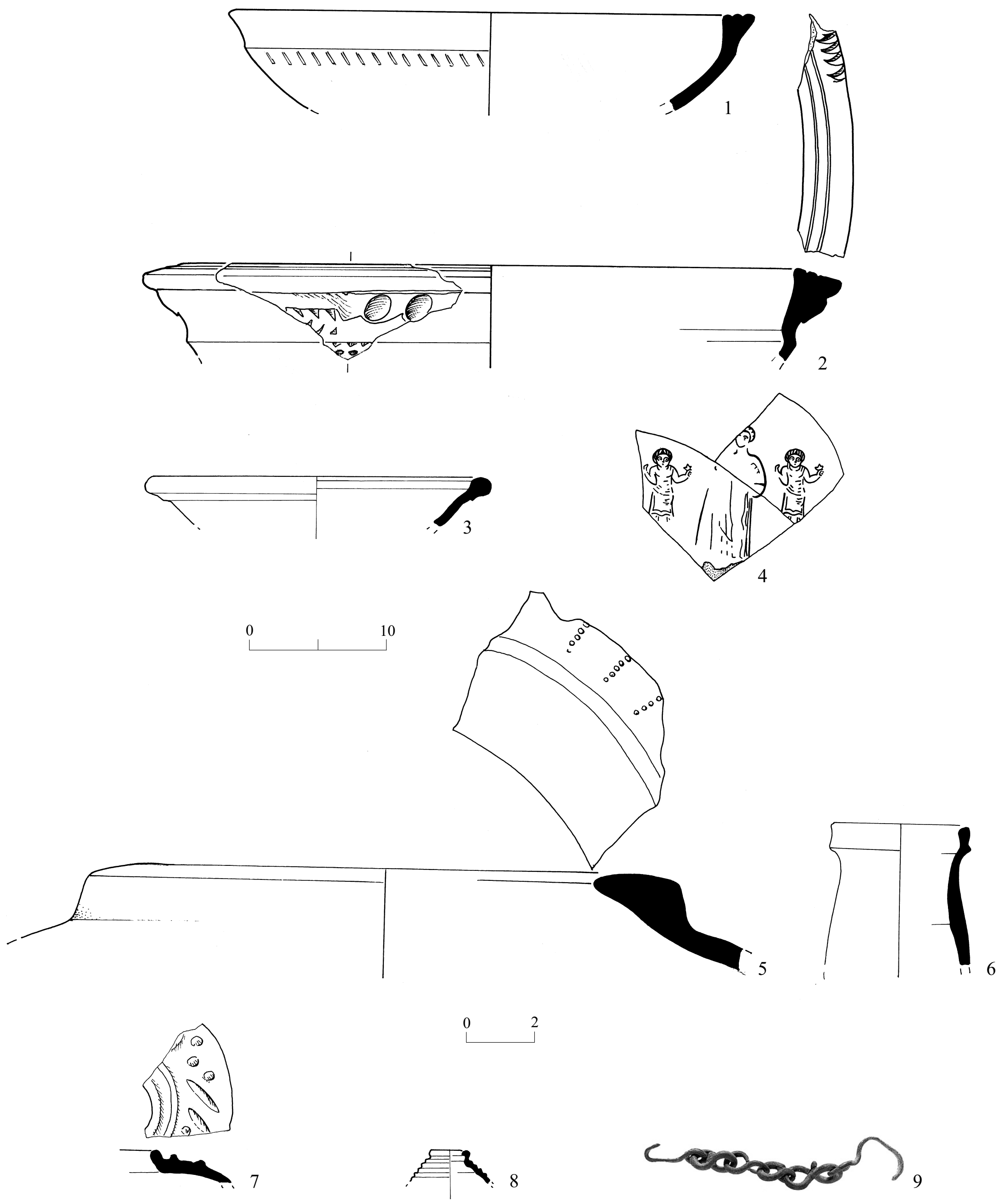

איור 17. ממצאים מפני השטח ברחבי האתר.

מס׳	סל	החפץ	חומר
1	151/2	קערה	חרס
2	151/1	קערה	חרס
3	100/14	קערה	חרס
4	100/20	קערה	חרס
5	100/21	פיטס	חרס
6	100/8	כד אנטיליה	חרס
7	100/1	נר	חרס
8	100/6	נר	חרס
9	100/5	שרשרת	ברונזה

כלי חרס נוספים כוללים פיטס (איור 17: 5) מעוטר בדיקור; כד שאיבה ממתקן אנטיליה (איור 17: 6; רול ואיילון 1989: איור 129); שבר נר ביזנטי (איור 17: 7; Rosenthal and Sivan 1978:116); ושפת נר סנדל (איור 17: 8) מהמאה הו׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978: No. 506). כן נמצאו אמפורות, קנקנים, סירים, פך מעוטר בטביעות, פקק, חרסים מעטים מטיפוס ח׳ אל־מפג׳ר ושברי קערות מזוגגות מראשית התקופה האסלאמית הקדומה (לא צוירו).

כלי הזכוכית

התגלו שברי בקבוקים, כוסות וקערות; שפות, ידית ובסיסים של נרות; ושבר חלון. על ייצור כלי זכוכית באתר מעידים שברי כבשנים, לרבות שבר של מכל ההתכה, גושים רבים של זכוכית גולמית בצבע חום־ירוק כהה (שכמותם התגלו באתר הייצור בבית אליעזר [גורין־רוזן תשנ״ד:36], בניגוד לגוון הכחלחל־טורקיז הנפוץ בשרון) וגביע זכוכית שצורתו התעוותה עקב תקלה בתהליך הייצור.

המטבעות

נמצאו מטבעות מהמאה הד׳ לסה״נ (טבלה 1: 3, 5, 10), בעיקר מהמחצית השנייה שלה, מסוף המאה הה׳ (טבלה 1: 1, 11) ומהמאה הו׳ לסה״נ (טבלה 1: 12), ובהם של הקיסרים ארקדיוס (טבלה 1: 19), אנסטאסיוס הא׳ (טבלה 1: 4, 6), יוסטינוס הא׳ והב׳ (טבלה 1: 7, 8) ומאוריקיוס טיבריוס (טבלה 1: 9), ושני מטבעות אומיים מהמאות הז׳–הח׳ לסה״נ (טבלה 1: 2, 28).

חפצי המתכת

נמצאה שרשרת ברונזה דקה (אורך 7.7 ס״מ) עם ווים בקצוות (איור 17: 9) מהסוג ששימש לתליית מנורות בכנסיות (Fitzgerald 1931: Pl. III, Fig. 4; Dauphin and Edelstein 1984: Pl. LXIII). נמצאו גם בסיס של כלי מברונזה; מסמרי ברזל; משקולות עופרת לרשת דייגים ולוחיות וגושים של עופרת (לא צוירו).

כלי האבן (לא צוירו)

נמצאו חלק תחתון שלם של ׳רחיים של חמור׳ מבזלת (גובה 0.44 מ׳, קוטר הבסיס 0.68 מ׳); שבר עמוד שיש; אבן שחיקה רבועה מבזלת (4.0 × 4.0 ס״מ, עובי 3.5 ס״מ); שבר כלי שחיקה מבזלת; אבן יקרה למחצה (קלכדון?) שצורתה סגלגלה (8 × 15 מ״מ, עובי 4 מ״מ), ששובצה כנראה בטבעת; אבני פסיפס קטנות בצבעים אדום, שחור, אפור, צהוב וירוק שהתגלו מצפון לכנסייה וממערב לה.

כן נמצאו (אך לא צוירו) אריחי חרס, שמקורם אולי בבית מרחץ; רעפים מעטים; דופן של תנור; ושבר של קונכיה גדולה (׳שופר׳?).

דיון

בשל ההרס שנגרם לאתר קודם חפירתו קשה לקבוע בוודאות מתי הוא נוסד. הממצא הקדום ביותר הוא המטבע מהמאה הא׳ לסה״נ (טבלה 1: 24), אולם אין די במטבע אחד כדי להצביע על קיום יישוב קדום במקום, או על נוכחות של הצבא או של השלטון הרומי, כפי שהציע אפלבאום (ללא אסמכתא מספקת) לגבי אום־חאלד וח׳רבת בית־ליד הסמוכות (פורת, דר ואפלבאום תשמ״ה: 267–268). על פי הממצא נראה שהאתר נוסד במאה הד׳ לסה״נ, אולם קשה לקבוע את היקפו באותה עת. גם בחלקים אחרים של השרון הדרומי והמרכזי נצפתה תנופת התיישבות בתקופה זו (רול ואיילון 1989: 175–183; תש״ן). הכפר הוקם סמוך לדרך שקשרה את אזור טייבה/קלנסואה והכביש הממלכתי קיסריה–אנטיפטריס במזרח, עם אום־חאלד (נתניה) והכביש הממלכתי קיסריה–יפו במערב. אתרים נוספים באזור מתקופה זו הם: תל צורן וחורבת חרזה ממזרח, כפר יונה וחורבת בורגתה מצפון־מזרח וח׳רבת בית־ליד מצפון.

האתר בפרדסיה הגיע לשיא התפתחותו במאות הה׳–הו׳ לסה״נ, עת נבנתה בו הכנסייה. הפרחים דמויי הצלב בפסיפס, צורת המבנה, עיטוריו ושבר הקערה המעוטרת בדמויות קדושים, מעידים שאכן מדובר בכנסייה ולא בבית כנסת. הקירות המוצקים, הפסיפס הצבעוני ולוחות השיש מעידים על האמצעים הרבים שהושקעו בהקמתה. יש לציין שמתאר הכנסייה (העדר אפסיס מעוגל) ודגמי הפסיפס בה נדירים למדי.

אספקת המים לאתר התבססה על באר (אנטיליה?) ועל בורות לאגירת מי גשם. ענפי הכלכלה העיקריים היו חקלאות, כנראה של גפן וזית, ייצור כלי זכוכית, ועל פי מצבורי שברי החרס ושרידי הכבשנים — אולי גם ייצור כלי חרס. בסיס כלכלי זה אופייני ליישובי האזור בתקופה הביזנטית (רול ואיילון 1989: 199–200, 217–221 [על הזכוכית]; ספראי תש״ן: 185–187). מקורה של הפריחה היישובית בשרון בתקופה זו (רול ואיילון 1989: 182–183; ספראי תש״ן: 179–180) היה בין היתר בהשקעות השלטון בפעולות פיתוח, כגון סלילת כבישים

(איילון תשמ"ח:9–12) וניקוז ביצות (Tsuk and Ayalon 1993). עדות עקיפה לאוכלוסייה אמידה ולקשרי המסחר שלה היא הכמות הרבה למדי של כלי ייבוא, בעיקר קערות מחופות אדום, שהתגלתה באתר. תופעה דומה נצפתה באתרים דוגמת חורבת סומקה בכרמל (Dar 1988–9:41), בניגוד לאתרים בשרון הדרומי, כגון כפר סבא וצור נתן, שרק פריטים אחדים מסוג זה התגלו בהם. ריכוז המידע על תופעה זו ודיון יסודי במשמעויותיה הכלכליות והחברתיות טרם נעשה.

גילוי הכנסייה באתר תרם לחקר ההתיישבות הנוצרית בשרון בתקופה הביזנטית, נושא שעדיין לא נדון כראוי. סקירת היישובים הנוצריים בשרון, מצפון לדרום, מעלה נתונים מעטים למדי (איור 18):

תל תנינים (קרוקודילונפוליס).— שרידי כנסייה (Ovadiah 1970: No. 146; Ovadiah and de Silva 1984: No. 45).

קיסריה.— בעיר היו בישוף וקהילה נוצרית פעילה. במרכזה התגלתה כנסייה מונומנטלית מתומנת, אולי זו הנזכרת במקורות. מדרום לעיר הצלבנית התגלה מבנה מינהל ובו כתובות מהברית החדשה ופנייה לישו. בכמה מקומות בעיר נמצאו פריטים מעוטרים בצלבים (נגב תשנ"א; Levine 1975: 113–139; Holum and Hohlfelder 1988:5–199).

חורבת דְמיירה.— שרידי כנסייה (Ovadiah and de Silva 1984: No. 56).

תל עפר.— אתר על חוף הים מדרום לקיסריה שבו התגלה מבנה מונומנטלי ובו פריטים מעוטרים בצלבים (פורת תשמ"ח:28) וקערות מעוטרות בצלבים (פיילשטוקר תשנ"ו:70).

ביר אל־עבד ולהבות חביבה.— שני אתרים בעמק חפר שבהם התגלו לדעת אפלבאום עדויות לקיום כנסייה או מנזר, אולם הן לא פורטו (פורת, דר ואפלבאום תשמ"ה:66, 145; Tsafrir, Di Segni and Green: 1994:89, והשווה נאמן תשנ"א:63).

בחן.— יישוב בשולי הר שומרון שבו נחשפה כנסייה (פורת, דר ואפלבאום תשמ"ה:223–226, 268–269; Tsafrir, Di Segni and Green 1994: 73).

תל חפר.— על שרידי היישוב היהודי (או השומרוני) שנהרס בתקופה הביזנטית הוקם יישוב דל שבו נמצאו עצמות רבות של חזירים ונראה שזהו יישוב נוצרי (פורת, דר ואפלבאום תשמ"ה:168–170). בחפירה לרגלי התל התגלו קערות מעוטרות בצלבים.[5]

גן חפר.— במקום התגלה בית חווה ובקרבתו עמוד שעליו חקוק צלב (פורת, דר ואפלבאום תשמ"ה:226–228).

צור נתן.— יישוב בשולי הר שומרון שבו נמצאו עמודוני סורג משיש עם חורים לקביעת צלבי מתכת. הפסיפס שהונח באטריום של בית הכנסת השומרוני (שהפך לכנסייה?) היה מעוטר בעוגנים — סמל נוצרי מובהק. ממערב לכנסייה נמצא מכלול מבנים גדול, כנראה מנזר (איילון, ניידינגר ומתיוס תשנ"ו; Neidinger, Matthews and Ayalon 1994:7–12, 16; Figs. 3, 20–22).

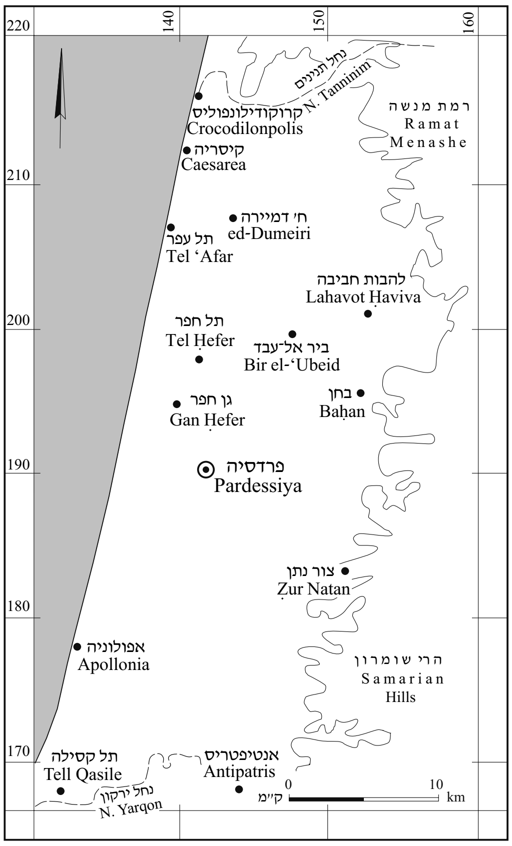

איור 18. האתרים הנוצריים מהתקופה הביזנטית בשרון.

אפולוניה.— באתר התגלתה כנסייה וברצפת הפסיפס שלה כתובת פיוטית ביוונית (רול ואיילון 1989: 59—60; Birnbaum and Ovadiah 1990). במבנים מהתקופה האסלאמית הקדומה התגלו עצמות רבות של חזירים ונראה שברובע זה התגוררו נוצרים (רול ואיילון 1989: 92, 151).

תל קסילה.— בחפירה התגלו קערות מעוטרות בצלבים (מזר תשי״א: 70, לוח XII: 6). לדעת ח׳ קפלן (תשל״ח) שימש בית הכנסת שנחשף באתר שומרונים־נוצרים, אולם דעתה אינה מקובלת (Ovadiah 1987).

אנטיפטריס.— על פי המקורות, העיר שלחה בישוף לוועידות של הכנסייה (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:63), אולם בחפירות לא התגלה ממצא ארכיאולוגי נוצרי (כוכבי תשמ״ט: 17).

אין ספק, שההתיישבות הנוצרית בשרון היתה נרחבת יותר מכפי שמשקפות העדויות ההיסטוריות והארכיאולוגיות שהצטברו עד כה. גילוי הכנסייה בפרדסיה מעיד על כך וברור שהמשך המחקר יעלה נתונים נוספים. רוב העדויות הן משלהי התקופה הביזנטית, בעיקר מהמאה הו׳ לסה״נ, ונראה שהיישוב הנוצרי התחזק לאחר הפגיעה שספגו השומרונים באזור במהלך מרידותיהם בשלטון הביזנטי (ספראי תשמ״ב: 263—264; דן תשמ״ב: 282—289; דר תשמ״ח). אולם, הנתונים מרמזים שגם אז נותרה בשרון הדרומי והמרכזי אוכלוסייה שומרונית ויהודית חזקה, וההתיישבות הנוצרית היתה מצומצמת יותר מבשולי ההר שמדרום לאנטיפטריס למשל (פישר תשמ״ו; ספראי, ללא תאריך [א]). המידע הקיים אינו מאפשר להצביע על אזורים מובהקים בשרון של התיישבות יהודים או שומרונים מול אזורים נוצריים, כפי שהתברר, למשל, בגליל (Aviam 1990:371–373).

לאחר הכיבוש הפרסי או המוסלמי חל שינוי מהותי בכנסייה בפרדסיה, אף כי לא ברור אם השינוי היה גם ביישוב כולו. סממני הפולחן הנוצרי בכנסייה — לוחות השיש המעוטרים — נעקרו והונחו כריצוף, ובבניין הותקן בית בד גדול. זוהי עדות מובהקת לשינוי אתני־דתי, אולם לא ברור אם בכפר התיישבו מוסלמים, או שהשומרונים חזרו אליו בחסות הממשל המוסלמי ושינו את ייעוד הכנסייה. לדעת מגן (תשנ״ג[א]) ניתן למצוא רמזים להתיישבות שומרונית מחודשת דומה במאה הז׳ לסה״נ בבתי הכנסת השומרוניים בשולי הר שומרון. התקנת בתי בד בכנסיות נטושות נצפתה באתרים נוספים, כגון כורסי (Tzaferis 1983:15–17) וחורבת בירה (ספראי, ללא תאריך [ב]). הדבר נבע בין היתר מצורתה וממדיה של הכנסייה שהתאימו להצבת מתקני ייצור יותר מלמגורים. ראוי לציין שגת היין יצאה משימוש בשעה שבית הבד המשיך לפעול, שכן פסולת הייצור שלו הושלכה לתוך בור האיסוף של הגת במאה הח׳ לסה״נ לערך. במישור החוף המרכזי של ארץ ישראל הצטברו עדויות על גתות גדולות רבות מן התקופה הביזנטית שיצאו משימוש בראשית התקופה האסלאמית הקדומה עקב הצטמצמות היקף העיבוד החקלאי, מגבלות שיווק וכנראה גם מסיבות דתיות — האיסור המוסלמי על ייצור יין ושתייתו (איילון תשנ״ז). בכמה אתרים קיימים רמזים לכך שכדי להתגבר על הפגיעה הכלכלית שנגרמה מכך הורחב בתקופה האסלאמית הקדומה היקף הפקת שמן הזית (לרבות כנראה לצורך ייצור סבון [גיל תשמ״ג: 195—196]) וייצור כלי הזכוכית. הנתונים העולים מהחפירות באתר פרדסיה משתלבים היטב בתמונה זו.

הערות

[1] חקירת האתר נעשתה בשלבים אחדים: בשנת 1989 (הרשאה מס׳ A-1678) בדקו א׳ ינאי וא׳ בושנינו שרידי בנייה (איור 1: מס׳ 3) וא׳ איילון בדק מתקן (איור 1: מס׳ 30). בשנת 1990 חפרו וסקרו ינאי ואיילון, בעזרת י׳ דריי (סקר מתכות), בכמה מקומות באתר (הרשאה מס׳ A-1690). בשנת 1991 נחפרה הכנסייה בידי א׳ איילון בהשתתפות הצוות של ׳קרן טקסס למחקר ארכיאולוגי והיסטורי׳ (Texas Foundation for Archaeological and Historical Research) בראשות ו׳ ניידינגר וי׳ מתיוס (הרשאה מס׳ A-1803). בחפירה השתתפו י׳ דריי (סקר מתכות), י׳ פורת, א׳ ינאי, ר׳ בדחי, א׳ בושנינו ומתנדבים. כן סייעו ק׳ דודסון וא׳ איילון (מדידות וצילום); א׳ גיסמן וא׳ גלבוע (שרטוט); א׳ קינלדר וס׳ מאיר (נומיסמטיקה); ג׳ לרר־יעקובסון (הגדרת כלי הזכוכית); נ׳ ליפשיץ (בוטניקה); י׳ קפליאן, א׳ פאולר, ד׳ ניידינגר וז׳ עטר (ציור ממצאים);

צ׳ שגיב (צילום ממצאים); ע׳ גינצבורג (טיפול בממצאים). קטעי פסיפס הוצאו בידי צוות בראשות ג׳ אבו־דיאב. פריטי האבן מבית הבד ומהגת מוצגים בגן הארכיאולוגי בכוכב יאיר ובסיס הרחיים—במוזיאון השרון. המאמר נכתב בשנת 1997.

[2] בהעדר משטח דריכה ניתן לכאורה לראות בבור חלק מהאטריום של הכנסייה. בור דומה (bathhouse) התגלה כ־15 מ׳ מצפון לנרתקס בכנסיית שבי ציון (Prausnitz, Avi-Yonah and Barag 1967 Pl. IX:b). אולם, הנתונים הסטרטיגרפיים בפרדסיה, ממדי הבור ומיקומו מול הכניסה, מעידים כי הגת מאוחרת לכנסייה.

[3] אני מודה לע׳ כץ על שהפנה את תשומת לבי לפרסום זה.

[4] תיאור קטעי הפסיפס אינו שלם בשל הוצאתם לצורכי שימור לפני גמר התיעוד.

[5] אני מודה לא׳ ינאי על המידע.

הפניות

איילון א׳ תשמ״ח. כביש ביזאנטי ותגליות נוספות במוזיאון הארץ, סביב תל קסילה. **ישראל — עם וארץ, שנתון מוזיאון ארץ־ישראל, תל־אביב** ד (22): 9—33.

איילון א׳ 1991. קנקני הענק מיבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה.** פלמחים. עמ׳ 80—88.

איילון א׳ תשנ״ד. פרדסיה. **חדשות ארכיאולוגיות** ק: 37—38.

איילון א׳ תשנ״ז. סופה של תעשיית היין הקדומה במישור החוף המרכזי. בתוך ז׳ ספראי, א׳ פרידמן וי׳ שוורץ, עורכים. **חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ־ישראל מוגשים לכבוד פרופ׳ יהודה פליקס.** רמת גן. עמ׳ 149—166.

איילון א׳, ניידינגר ו׳ ומתיוס י׳ תשנ״ו. צור נתן. **חדשות ארכיאולוגיות** קד: 73.

גורין־רוזן י׳ תשנ״ד. חדרה, בית אליעזר. **חדשות ארכיאולוגיות** ק: 36.

גיל מ׳ תשמ״ג. **ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634—1099)** א: **עיונים הסטוריים.** תל אביב.

דן י׳ תשמ״ב. ארץ־ישראל במאות החמישית והשישית. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א. ירושלים. עמ׳ 265—299.

דר ש׳ תשמ״ח. עדויות ארכיאולוגיות למרידות השומרונים בתקופה הביזאנטית. בתוך ד׳ יעקבי וי׳ צפריר, עורכים. **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ־ישראל הביזאנטית.** ירושלים. עמ׳ 228—231.

ינאי א׳ ואיילון א׳ תשנ״א. פרדסיה (ח׳ אום אל־פולוס). **חדשות ארכיאולוגיות** צו: 16.

ישראל י׳ תשנ״ה. כלכלת חבל עזה־אשקלון בתקופה הביזנטית לאור סקר וחפירות ב׳אחוזת המיל השלישי׳ ליד אשקלון. **מכמנים** 8: 119—132.

כוכבי מ׳ תשמ״ט. חפירות אפק—אנטיפטריס. **קדמוניות** כב: 2—20.

מגן י׳ תשנ״ג (א). בתי־כנסת שומרוניים. **קדמוניות** כה: 66—90.

מגן י׳ תשנ״ג (ב). **מנזר מארטיריוס במעלה־אדומים.** ירושלים.

מזר (מייזלר) ב׳ תשי״א. החפירות בתל־קסילה. **ארץ ישראל** א: 45—71.

נאמן י׳ תשנ״א. **מפת מענית (54)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

נגב א׳ תשנ״א. קיסריה. בתוך א׳ שטרן וא׳ גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 4. ירושלים. עמ׳ 1369—1385.

ספראי ז׳ תשמ״ב. השומרונים. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א. ירושלים. עמ׳ 252—264.

ספראי ז׳ תש״ן. היישוב בשרון בתקופת המשנה והתלמוד. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון וכרמל.** תל אביב. עמ׳ 175—190.

ספראי ז׳ ללא תאריך [א]. שפלת לוד בתקופה הביזאנטית. בתוך ר׳ בר־נר וא׳ בוך, עורכים. **אגן הירקון, אתרים ומסלולי טיול.** ללא מקום הוצאה. עמ׳ 34—40.

ספראי ז׳ ללא תאריך [ב]. חורבת בירה. בתוך ר׳ בר־נר וא׳ בוך, עורכים. **אגן הירקון, אתרים ומסלולי טיול.** ללא מקום הוצאה. עמ׳ 132—134.

פורת י׳ 1989. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ־ישראל.** ירושלים. עמ׳ 69—76.

פורת י׳ תשמ״ח. תל עפר. **חדשות ארכיאולוגיות** צב: 26—28.

פורת י׳, דר ש׳ ואפלבאום ש׳ תשמ״ה. **קדמוניות עמק חפר.** תל אביב.

פיגרס פ׳ תשנ״ד. חורבת כרכור עלית — 1992. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 107—108.

פיילשטוקר מ׳ תשנ״ו. תל עפר. **חדשות ארכיאולוגיות** קד: 69—70.

פישר מ׳ תשמ״ו. החפירות בחורבת זיכרין. **קדמוניות** יח: 112—121.

פישר מ׳ וגרוסמרק צ׳ תשנ״ו. שיש ועובדי שיש בארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית. **ארץ־ישראל** כה: 471—483.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה.** תל אביב.

צפיריס ו׳ תשל״א. כנסיות ביזאנטיות וכתובות שהתגלו בארץ־ישראל. **ארץ ישראל** י׳: 241—244.

צפריר י׳. תשמ״ה. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** ב: **המימצא הארכאולוגי והאמנותי.** ירושלים.

קפלן ח׳ תשל״ח. כנסיה שומרונית במתחם מוזיאון הארץ. **קדמוניות** יא: 78—80.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה.** תל אביב.

רול י׳ ואיילון א׳ תש״ן. הצמיחה היישובית והכלכלית בדרום השרון בתקופת המשנה והתלמוד. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון וכרמל.** תל אביב. עמ׳ 191—200.

שנהב א׳ תש״ן. שוני/מיאמאס. **קדמוניות** כג: 58—62.

Adan-Bayewitz D. 1986. The Pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and Its Implications. In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima—1975, 1976, 1979, Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 90–129.

Aviam M. 1990. Horvat Hesheq—A Unique Church in Upper Galilee, Preliminary Report. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries.* Jerusalem. Pp. 351–378.

Bagatti B. 1971a. *Antichi Villaggi Cristiani di Galilea*. Jerusalem.

Bagatti B. 1971b. *The Church from the Circumcision*. Jerusalem.

Bagatti B. 1971c. *The Church from the Gentiles in Palestine*. Jerusalem.

Birnbaum R. and Ovadiah A. 1990. A Greek Inscription from the Early Byzantine Church at Apollonia. *IEJ* 40:182–191.

Colt H.D. ed. 1962. *Excavations at Nessana* I. London.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Dar S. 1988–9. Horvat Sumaqa—A Settlement from the Roman and Byzantine Periods in the Carmel. *BAIAS* 8:34–48.

Dauphin C. and Edelstein G. 1984. *L'Eglise Byzantine de Nahariya (Israel): Etude Archeologique*. Thessalonique.

Dray Y. 1994. The Oil Presses of Zur Natan. In W. Neidinger, E. Matthews and E. Ayalon. *Reports on TFAHR Excavations at Zur Natan, Israel.* Houston. Pp. 14–15.

Fitzgerald G.M. 1931. *Beth-Shan Excavations 1921–1923: The Arab and Byzantine Levels*. Philadelphia.

Geographical List of the Records Files 1918–1948. Jerusalem.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hirschfeld Y. 1993. The Cave Church at Khirbet ed-Deir. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 244–258.

Holum K.G. and Hohlfelder R.L. eds. 1988. *King Herod's Dream*. New York–London.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg. *Excavations at Jalame—Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, Mi. Pp. 137–226.

Levine L.I. 1975. *Caesarea under Roman Rule*. Leiden.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Meyer C. 1988. Glass from the North Theater Byzantine Church and Soundings at Jerash, Jordan 1982–1983 (*BASOR* Supplement Series 25*)*. Cambridge, Mass.

Neidinger W., Matthews E. and Ayalon E. 1994. *Reports on TFAHR Excavations at Zur Natan, Israel*. Houston.

Netzer E., Birger-Calderon R. and Feller A. 1993. The Churches of Herodium. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 219–232.

Ovadiah A. 1970. *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*. Bonn.

Ovadiah A. 1987. The Greek Inscription from Tell Qasile Re-Examined. *IEJ* 37:36–39.

Ovadiah A. and de Silva C.G. 1981. Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land. *Levant* 13:200–261.

Ovadiah A. and de Silva C.G. 1984. Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land. *Levant* 16:129–165.

Ovadiah R. and Ovadiah A. 1987. *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*. Rome.

Palmer E.H. 1881. *The Survey of Western Palestine: Arab and English Name Lists*. London.

Peleg M. 1988. A Chapel with Mosaic Pavements near Tel Shiqmona (Tell es-Samak). *IEJ* 38: 25–30.

Prausnitz M.W., Avi-Yonah M. and Barag D. 1967. *Excavations at Shavei Zion: The Early Christian Church*. Rome.

Reich R. 1985. On Some Byzantine Remains. *'Atiqot* (*ES*) 17:205–213.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Saller S.J. 1941. *The Memorial of Moses on Mount Nebo*. Jerusalem.

Saller S.J. 1946. *Discoveries at St. John's, 'Ein Karim 1941–1942.* Jerusalem.

Tsafrir Y. and Hirschfeld Y. 1993. The Byzantine Church at Horvat Berachot. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 207–218.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani: Iudaea, Palaestina. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods. Maps and Gazeteer*. Jerusalem.

Tsafrir Y., Rosenthal-Heginbottom R. and Patrich J. 1988. *Excavations at Rehovot-in-the-Negev* I: *The Northern Church* (Qedem 25). Jerusalem.

Tsuk Ts. and Ayalon E. 1993. Poleg and Herzliya: Two Ancient Drainage Systems in Israel. *15th International Congress on Irrigation and Drainage, The Hague, 1993. Transaction*s 1-I. New Delhi. Pp. 159–173.

Tzaferis V. 1983. *The Excavations of Kursi-Gergesa* (*'Atiqot* [*ES*] 16). Jerusalem.

A Church and Village Remains from the Byzantine Period at Pardessiya in the Sharon

Etan Ayalon
(Pp. 67–89)

The Pardessiya site is located in the heart of the Sharon plain, south of Sharon Junction (Beit Lid) (map ref. NIG 2402–4/6407–13, OIG 1902–4/1407–13; Figs. 1, 2). In a salvage excavation conducted at the site prior to the construction of a residential neighborhood, remains of an ancient village, which had previously been severely damaged by development operations, were unearthed. The remains are approximately 100 dunams in area (25 acres) and most of its findings were from the fourth to the seventh or eighth centuries CE. Examination of the site revealed remains of buildings and installations, such as a church, an oil press, a winepress, kilns or glass ovens, cisterns, and a well. The finds included industrial waste from a workshop that produced glass vessels.

The main building excavated is a church (Stratum II; Fig. 3; Plan 1), erected in the fifth or sixth century CE, which was better preserved than the other structures. The church is of solid stone construction and is divided into the usual three sections, although it lacks the semicircular apse. It was adorned with colored mosaic floors, mainly with images of flowers, some of which were cross-shaped (Figs. 10–12), and a partly preserved Greek inscription. Marble panels, some of them from the chancel, were also found (Fig. 9). A stone-lined tomb was in the southeastern room (Fig. 4).

In the seventh century CE, apparently after either the Persian or the Muslim conquest, the church became an olive oil plant which included a crushing mill (only the base was preserved), two pressing installations of the lever-and-screw type and oil storage facilities—plastered vats and *dolia* (Stratum I; Fig. 5). Later, two limekilns were built (Stratum Ib; Fig. 7).

Surprisingly, only relatively few Christian sites have been discovered to date in the Sharon plain (Fig. 18). Churches were unearthed at Caesarea, Crocodilonpolis, Apollonia and Baḥan, and indirect evidence (e.g., crosses) was found at a small number of other sites. It is entirely possible that the Christian incursion into the Sharon region (even after the damage to Samaritan communities following their rebellions against Byzantine rule) was less than previously estimated. The Pardessiya site contributes further data to our existing knowledge on the subject.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map of the site remains.
Fig. 2. The site and the church: aerial view during the excavation, looking northwest.
Fig. 3. The church: aerial view, looking west; at top—the winepress and screw base.
Plan 1. Strata II–I.
Fig. 4. The church, Room 11, looking south; Tomb 28 in the center surrounded by marble slabs in secondary use.
Fig. 5. The oil press, the press-bed and collecting vat of the northern installation, looking north.
Fig. 6. Vats 29 (front) and 21 (back), looking east; to left—Pavement 24.
Fig. 7. Limekiln 13 fronted by a marble slab, looking east.
Fig. 8. Well (L5; front) and cistern (L32; back), looking southwest.
Plan 2. Installation 31.
Fig. 9. The church: marble objects.
Fig. 10. Mosaic with an inscription within a medallion, looking east.
Fig. 11. Mosaic with floral decoration in Room 12, looking south.
Fig. 12. Mosaic in corner of Room 14, looking south.
Fig. 13. Finds from Stratum II.
Fig. 14. First century CE coin with Tenth Legion impression.
Fig. 15. Finds from Stratum I.
Fig. 16. Finds from Stratum I: above L24 and from Winepress 6.
Fig. 17. Finds from surface layer.
Fig. 18. Christian sites from the Byzantine period in the Sharon plain.